

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:15.05.2020 ✓Accepted/Kabul:14.07.2020

DOI:10.30794/pausbed.738120

Araştırma Makalesi/ Research Article

Kıldıroğlu, M. (2020). "XII. Yüzyıldan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Gürcistan Kıpçakları" *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 41, Denizli, s. 228-245.

XII. YÜZYILDAN OSMANLI HÂKİMİYETİNE KADAR GÜRCİSTAN KIPÇAKLARI

Mehmet KILDIROĞLU*

Özet

Kıpçakların Gürcistan'a Kral IV. Davit tarafından 1118-1120 yılları arasında getirildikleri, Gürcülerin, Selçuklularla ve feodallerle olan mücadelelerinde Gürcü ordusuna büyük destek sağladıkları bilinmektedir. Kıpçakların özellikle 1268'den sonraki tarihi, Fahrettin Kırzioğlu tarafından "Kıpçak Atabekler Hükümeti" olarak görülmektedir. Ancak Gürcü tarihçiler bunu şiddetle reddetmekte, Kıpçakların eski yurtlarına yani Kafkasların kuzeyine döndüklerini, burada kalanların ise Gürcü'leşmiş Kıpçaklar olduklarını iddia etmektedirler. Oysa Moğolların bölgeye gelmelerinden sonra bunun böyle olmadığı tarih kaynaklardaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Hiçbir tarihi belgede Kıpçak Atabekler Hükümeti diye bir tabir geçmemekte ancak Hârizmşahlar, Moğollar, Timurular, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safeviler zamanında yaşanan gelişmeler gerçekten de bölgede ayrı bir hükümetin veya beyliğin olduğunu göstermektedir. Bu durumu ilk defa Fahrettin Kırzioğlu ortaya koymuş, o dönemde bunun üzerinde pek fazla durulmamış, hatta bazı araştırmacılar bunu ciddiye almamıştır. Yaptığımız araştırmada özellikle Safeviler dönemindeki Kıpçak Gürcü ilişkileri üzerine yeni bulgular elde ettik. Bu bulgularla Gürcistan'da bir "Kıpçak Atabekler Hükümeti" veya Kıpçak Atabek Beyliği'nin olduğu kanaatine ulaştık. Bu çalışmada amacımız Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyindeki durumlarından başlayarak Gürcistan'a gelmeleri, Gürcü ordusuna destek sağlamaları, bunun neticesinde Gürcüler tarafından önemli mevkilere getirilmeleri, sonraları aralarının açılıp ayrı düşmelerini ele almakla birlikte 1268 yılından sonra Kıpçakların bölgeye hâkim olan devletlerin tabisi olarak kendi başarılarına bir hâkimiyet kurduklarını ortaya koymak, bir bakıma Fahreddin Kırzioğlu'nun ileri sürdüğü "Kıpçak Atabekler Hükümeti" tezini güçlendirmek, Gürcü, Rus, Arap, Fars ve Türk kaynakları ile bu görüşün ispatına katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Gürcü, Kıpçak, Safeviler, Tao vadisi, Atabek, Kral IV. Davit, Moğollar

GEORGIAN KIPCHAKS FROM THE 12TH CENTURY TO OTTOMAN DOMINION

Abstract

It is known that Kipchaks who were brought to Georgia by Davit IV of Georgia between years of 1118 and 1120, provided great support to the Georgian army in their struggles against the Seljuks and feudal lords. The history of the Kipchaks, especially after 1268, is shown by Fahrettin Kırzioğlu as the "Kipchak Atabekler Hükümeti (the Government of Kipchak Atabeks)". However, Georgian historians strongly deny this, claiming that the Kipchaks returned to their old homeland, the north of the Caucasus, and the rest became Georgianized Kipchaks. However, after the arrival of the Mongolians in the region, it is understood from the information in the historical sources that this was not the real case. There is no mention of the Government of Kipchak Atabeks in any historical document, but the developments that took place during the time of the Charismatic Shahs, the Mongols, the Timurids, the Akkoyunlus, the Karakoyunlus and the Safavids really show that there was a separate government or principality in the region. This situation was first revealed by Fahreddin Kırzioğlu, there was not much emphasis on it at that time, and even some researchers did not take it seriously. In our research, we obtained new findings, especially on Kipchak-Georgian relations during the Safavid period. According to these findings, we came to the conclusion that there was a Kipchak Atabek Government and a Kipchak Atabek Beyliği (principality) in Georgia. In this study, our goal is to show how Kipchaks came

*Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, KASTAMONU.
e-posta: mralpturk@gmail.com (orcid.org/0000-0002-7467-939X)

to Georgia from the beginning of their situations in the north of the Black Sea, their support provided to Georgian army, and as a result of that how they brought to important positions by the Georgians, later on how they fall apart and after 1268 how Kipchaks established a domination on their own as a subject of the states dominating the region, to put forward what they have established, to strengthen the thesis of the Kipchak Atabeks Government led by Fahreddin Kırzioğlu, and to contribute to the proof of these with views of Georgian, Russian, Arabic, Persian and Turkish sources.

Keywords: *Georgian, Kipchak, Safavids, Tao valley, Atabek, David IV of Georgia, the Mongols.*

1. Giriş

Kıpçak-Gürcü ilişkileri Gürcü kaynağı Kartlis Çovreba'ya göre eski zamanlara dayanıyor. Bu kaynağa göre Kıpçaklar bölgede M.Ö. IV. asırda görünmektedir. Ancak başka bir kaynakla teyit edilemediği için bu bilgi şüphelidir. Bu eserin 1212 yılına kadar olan kısmı Gürcistan Tarihi adı altında Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ancak bu âlimin sağlığında yayınlanamamış, daha sonra ise Erdoğan Merçil notlar ekleyerek söz konusu eseri yayınlamıştır (Brossset, 2003). 1212 yılından sonraki bilgileri içeren kaynaklar ise henüz Türkçeye çevrilmemiştir. Biz bu çalışmayı yaparken 1212'den sonraki bilgileri içeren M.F. Brossset tarafından Fransızca olarak yayınlanmış Histoire de la Géorgie I ve II adlı eserden geniş ölçüde yararlandık. Gürcü-Selçuklu, Gürcü Hârizmşah ve Gürcü-Moğol ilişkileri ise İbnü'l-Esîr, Cuveynî, Bündarî, Reşîdüddin, Ermeni yazarları Vardan, Genceli Kirakos, Gürcü-Timurlular ilişkileri Mîrhând, Şerefeddin Ali Yezdî, Nizameddin Şamî, Gürcü-Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi ilişkileri de Ebû Bekr-i Tıhrânî, Münecimbaşı, Anonim Târih-i Âl-i Selçuk, İbnü'l Erzak, Hasan-ı Rûmlû, Celâlzade Mustafa gibi Arap, Fars ve Osmanlı dönemi yazarlarının eserlerinde ele alınmıştır. Günümüzde ise Türk-Gürcü ilişkileri üzerine üniversitelerimizde yüksek lisans ve doktora tezleri yapılmış, bu çalışmalarda Kıpçak-Gürcü ilişkilerinden de söz edilmiştir. Kıpçakların Gürcistan'daki varlığı ve burada oluşturdukları hükümet veya beylikle ilgili ilk derli toplu çalışmayı Fahrettin Kırzioğlu yapmıştır. Daha sonra Gürcü-Selçuklu ilişkileri, Osman Turan, Ergin Ayan, Ömer Subaşı, Gürcü-Timurlu, Kazım Paydaş tarafından, Akkoyunlu-Karakoyunlu ilişkileri Ahmet Toksoy tarafından makale bazında ele alınmış, Gürcü-Safevi münasebetleri üzerine ise müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Mehmet Coğ, Erhan Ateş yapmış oldukları çalışmalarda Kafkasya tarihi kapsamında bu konuya da değinmişlerdir. Genel Gürcü-Türk ve Kıpçak ilişkileri konusunda ise Ahmet Gökbel, G. Alasania ve İbrahim Tellioglu'nun çalışmaları önemlidir. Çalışmamızda Kartlis Çovreba'nın Rusça çevirisi ile Gürcistan Tarihi I-II adlı M.F. Brossset'in Fransızca eserlerinden ve Şengeliya, Berezdneşvili, Canaşiya, Takayşvili gibi bazı Gürcü yazarların eserlerinden de yararlandık. Adı geçen yazarların eserlerinden ve özellikle Safeviler dönemi üzerine Gürcü kaynaklarındaki bilgilerden yararlanarak Kıpçak-Gürcü ilişkisini ve bunun içinde Kıpçakların rolünü ortaya koymaya çalıştık.

Kıpçaklar Türk halklarının çoğunun etnik teşekkülünde yer almışlar, tarihte iki devlet kurmuşlar¹, değişik milletlerin tarihlerinde, etnik ve kültürel yapılanmasında önemli rol oynamışlardır. Saka (Yakut)² (Uşnitskiy, 2001), Uygur (Gömeç, 2013: 251-166), Kazak (Argınbaev vd., 2000: 187-193; Ahincanov, 2009), Özbek (Şaniyazov, 1975:103-158), Kırgız (Abramzon, 1999:717-718; Kıldıroğlu, 2013), Azerbaycan Türkleri (Guseynov, 1980:352-355; Alyılmaz, 2016:691 s.), Türkmen (Ataniyazov, 1994:102), Kazan, Kırım Tatarları, Başkurt (Kuzeev, 1960:93-101), Nogay (Kereytov, 2009:43-55), Karakalpak (Jidanko, 1950:169), Gürcü, Kumuk, Karaçay-Balkar (Ançabadze, 1960), Gagauz (Guboglo,2018:74-76) ve Kuzey Türkleri (Altaylılar, Tuvalar, Hakaslar) (Potapov, 1969; Butanayev, 1990) Bulgar (Alp, 2012) gibi Türk boylarının yanı sıra aslında Türk olmayan sonradan Türkleşen veya Türklerle tarihinin bir döneminde ilişki içinde bulunan Macar (Evsstigneyev, 2009; Çoban, 2014), Ukrayn (Markov, 2016:56-67), Belarus, Rus (Aleksyuk, 1973; Baskakov, 1984), Ermeni (Aynakulova, 2007:21-28), Sırp (Sardelić, 2015:247-274), Romenlerin (Rasony, 1939:420-422) etnik oluşumlarında Kıpçak boy, oymak ve cemaatleri yer almışlardır.

Kıpçaklar, Gürcü kaynaklarında M.Ö. IV. Asırda zikredilmiştir³. M.Ö. 336 yılında İskender'in Kur Nehri boylarında

1 Mısır'da "Mısır Memlûk Sultanlığı" ve Hindistan'da "Delhi Türk Sultanlığı" devletlerini kurmuşlardır. Bu devletlerden Mısır Memlûk Devleti Altın Ordu ve Harizm bölgesinde Moğollar tarafından esir alınıp Eyyubi Sultanlarına köle olarak satılan Kıpçaklar tarafından kurulmuştur. Hindistan'da kurulan Delhi Türk Sultanlığı da Kıpçakların Elbörli oymağına mensup kişilerce kurulmuştur (Bkz: (Yiğit,1994:90-97; Konukçu, 2007:134-138).

2 Rusların Yakut adını verdikleri Türkler kendilerine Saha demektirler. Saha aslında Saka'dır. Sakalar da bilindiği gibi batıda İskitler olarak bilinen Türklerdir (Durmuş, 2008: 13-30)

3 "Moktsevay Kartlisay" (Kartli'nin Din Değiştirmesi) ve Leonti Mroveli'nin kroniğinde (Mepeta Tskhovreba) adlı kroniklerde geçer. Bkz: Koç, 2016:27-34) Bun-Türkler - Kartli'nin eski sakinleri eski Gürcü kaynaklarında böyle adlandırılır. Tarihte Mroveli, "Kartli'nin Adresi'nden ödünç alındı. Bununla ilgili birkaç yorum vardır: M. F. Brossset bu ifadeyi *ilkel türkler* olarak tercüme etmiştir; E. S. Takayshvili, S. S. Orbeliani ve D.

gerçekleştirdiği seferlerde karşılaştığı Bunturkî ve Kıpçak adlı iki Türk kavminden Gürcü kaynağı Kartlis Çovreba'da bahsedilmiştir (Brosset, 2003:16; Gippert, 2015:25-42). Ancak Gürcü tarihçisi Alasania, Kartlis Çovreba'nın içindeki bilgilerin çelişkiler taşıdığı için şüpheli olduğunu söyler (Alasania, 2002, 1398). Kıpçaklar diğer milletlerin kaynaklarında M.S. IX. yüzyıldan sonra görünmeye başlamıştır. Kıpçakların yazılı kaynaklarda somut olarak ilk kaydedildikleri ileri sürülen Kartlis Çovreba'dan sonra görüldükleri diğer bir eser de 846-847 yıllarında Fars yazarı İbn Hurdâzbih (öl.892) tarafından yazılan "Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik"tir (Şeşen, 2001:186). Kartlis Çovreba'nın Kıpçaklardan milattan önce bahsetmesi çok ilginçtir. Çünkü yukarıda zikrettiğimiz 846-847 tarihlerine ait bilgilerden başka ne Yenisey, ne Orhun kitabelerinde ne de Çin kaynaklarında, kısacası o dönemde hiçbir kaynakta Kıpçak adına rastlanmaz. Ancak onların daha önceki tarihî kayıtlarda geçtiğine dair A.N. Bernştam ve S.G. Klyaştorny'nin tahminleri vardır. A.N. Bernştam (Bernştam, 1947:154) onların Çin kaynaklarında M.Ö. 203-201 yıllarına ait Çin tarihçiliğinin atası sayılan Sima Çıyan'ın (Sıma Çıyan, 2002:331; Biçurin,1851 (Almatı, 1998:51) "Tarihî Hatıralar" adlı eserinde bahsettiği Hunların hâkimiyet altına aldığı Tsyueşe/Kyueşeler olduğunu iddia eder. İkincisi de ilk önce Ramsted (1909) daha sonra da S.G. Klyaştorny tarafından Şine Usu, Bayan-Çor (Moyen-Çor) ve Selenga Yazıtı olarak bilinen M.Ö. 759 yılında Ötügen Uygur Devleti Kağanı Bayan-Çor adına dikilen kitabede geçen ve her iki âlimin de Kıpçak olarak okudukları addır. Bu kitabede "Türk Kıpçaklar üzerimizde 50 yıl hâkim olduğu zaman" (Ramstedt), "Türkler ve Kıpçaklar üzerimizde 50 yıl hâkim oldukları zaman" (Klyaştorny) biçiminde geçen cümlelerdeki tahrif edilmiş bir iki harfi okunabilen sözü Kıpçak olarak yeniden inşa etmeleridir. Bu iki okuyuş sadece tahmindir. Hatta A.N. Bernştam'ın Kıpçakların Sima Çıyan'ın eserindeki Kyueşe'lerin Kıpçaklar olduğu yönündeki iddiasının Sinologlardan S. E. Yahontov tarafından eleştirildiği ve bunun mümkün olamayacağı bilinmektedir. Eğer bunlar ispat edilebilirse A.N. Bernştam'a göre Kıpçak adı ilk defa Hunlar zamanında (M.Ö. 203-201), S.G. Klyaştorny'e göre ise ilk defa Şine Usu (Bayan-Çor) Yazıtında 759 yılında geçmiş olacak (Bernştam, 1947:154; Klyaştorny, 1986:153-154). Onların tarihi Arap, Fars kaynaklarında IX. asrın ortasından sonra daha iyi takip edilebilmektedir. Bu tarihten sonra onları başta Arap, Fars, Rus, Ukrayn, Bizans, Moğol, Macar, Gürcü, Romen, Bulgar, Mısır, Çin, Hindistan ve Türk kaynaklarında daha çok görüyoruz. M.S. 916 yılında gerçekleşen ve Kara Kıtayların sebep olduğu ikinci büyük göç dalgası onların batıya ve güneye inmelerine sebep olur. Fars yazarı Mervezî'nin verdiği bilgilere göre Kara Kıtaylar Kun, Kay ve Şarı adlı toplulukları yerlerinden etmiş, onların batıya ve güneye inmelerine sebep olmuşlardır (Hrakovsky, 1959:212; Şeşen, 2001:102-106). B.E. Kumekov Kıpçakların göçünü şöyle izah etmektedir:

"Kay ve Kunlar Kuzeydoğu Yedisu'da cereyan eden sosyal çekişmeler ve iç kavgalardan dolayı zayıf düşen Kimek Devletine saldırmışlar ve Kimek boy birliğini (Kıpçaklar dâhil) bu topraklardan çıkarmışlardır. Sonuç olarak da Kay boyu bağımsız hale gelmiştir ve Orta İrtiş bölgesinden batıya doğru göç etmişlerdir. Bununla Kaylar, Kimeklerin batı kolu olan Kıpçakları da harekete geçirmişler. Kıpçaklar Sırderya havzasındaki Oğuzlara doğru hareket etmişler ve onları Güney Rusya ve Karadeniz bozkırlarına sürmüşlerdir. Oğuzların topraklarını işgal ettikten sonra Kıpçak hanları ve Kimek-Kıpçak boyları yaşadıkları bölgelerde üstünlüğü ele geçirmişlerdir. Bu olaylar sırasında Kimek boyları siyasi hâkimiyetlerini kaybetmişler ve Kıpçaklara boyun eğmişlerdir. Kimeklerin bir kısmı eski vatanında İrtiş'te kalmış, diğer kısmı da Kıpçaklarla birlikte Güney Rusya bozkırlarına göç etmişlerdir" (Kumekov, 2013:135).

Batıya göç edenler veya gitmek zorunda kalanlar Sırderya boylarında bir süre Oğuzların bir kısmı ile birlikte yaşamışlar daha sonra da otlak darlığı ve iç mücadeleler gibi bazı sebeplerden dolayı Oğuzların Karadeniz'in kuzeyine gitmelerine (1034) sebep olmuşlardır. Kısa bir süre sonra da kendileri Oğuzların peşinden (1054) Karadeniz'in kuzeyine geçmişlerdir. Kıpçakların buradaki hayatları yaklaşık bir buçuk asır devam etmiştir (Yücel Uydu, 2007:57). Karadeniz'in kuzeyi veya Doğu Avrupa dediğimiz bölgedeki ve Balkanlardaki birçok etnik grubun başta Ukraynalılar olmak üzere, Rus, Macar, Bulgar, Romen, Gürcü hatta Sırp gibi halkların yeniden şekillenmesine Kıpçak-Kumanlar sebep olmuşlardır.

Chubinov'un sözlerine atıfta bulunarak, bun - "mızrak kabzası" (?) anlamına gelen bu terimin Ermenilerden ödünç alındığını düşündü. Bu nedenle terimi Bun-Türkler - "Mızrak taşıyan Türkler" olarak yorumladı. Aslında, Farsçadan (Ermenice olduğu gibi) ödünç alınan çalı sözü N. Ya. Mar tarafından "yerli", dolayısıyla Bun-Türkler - "yerli, gerçek Türkler" anlamına gelir. Bun-Türkler muhtemelen kaynağımızda Helenistik öncesi dönemin Kartli nüfusunu karakterize etmek için kullanılan aşağılayıcı bir terimdir. Ek olarak, Bun-Türklerle Kıpçaklara olumsuz bir tutumun aktarılması, kronikleştiricinin ikincisine karşı tutumuna tanıklık eder (Mroveli, 1979:27; Brosset, 1849:17; Takayşvili, 1900: 1-2; 1901:1-XII; Abuladze, 1973:37).

2. KIPÇAK-RUS İLİŞKİLERİ VE KARADENİZ'İN KUZEYİNDEKİ KIPÇAKLAR

Kıpçaklar, Hazarların tarih sahnesinden çekilmesiyle Karadeniz ve Kafkasya'nın kuzeyindeki geniş düzlüklerin yeni sahibi oldular. Rusların Kıpçaklarla ilk tanışmaları 1055'te Pereyaslavl Knezi ile anlaşma yapan Boluş sayesinde olmuştur (İpatyev s. 106; Lavrentev s. 114). Bu tarihten sonra yukarıda adlarını zikrettiğimiz birçok halkın etnik teşekkülünde rol oynamışlardır. Özellikle Rus knezlikleri kendi aralarındaki iktidar mücadelesinde Kıpçaklarla yakınlık kurmak için can atıyorlardı. Nitekim birçok Rus knezi Kıpçak hanlarının güzellikleri ile ünlü kızları ile evlenmişler, onlarla akrabalık kurarak kendi aralarındaki mücadelelerinde birbirlerine üstünlük sağlamaya çalışmışlardır. Bu nedenle Kıpçak-Rus ilişkileri her zaman düşmanlık üzerine olmamış, birbirleri ile dost geçindikleri zamanlar da olmuştur. Ancak Moğolların Karadeniz'in kuzeyine gelmeleri ile durum değişmiştir. Moğollar 1206 yılında Onon Nehri kıyısında yaptıkları büyük kurultaydan sonra kendilerine yeni hedefler belirlemişler, Moğol birliğini sağlamalarına da güvenerek cihan devleti olma yoluna girmişlerdir (Temir, 1986:133-134). Çin'e Tangutlara ve Kara Kıtaylara karşı yaptıkları seferlerde başarılı olarak Hârizmşahlar Devletinin kapısına dayanmışlar, Hârizmşahları çetin bir mücadeleden sonra dize getiren Moğollar gözünü bugünkü Rus topraklarına veya bir kısmını bugünkü Rusya ve Ukrayna topraklarının oluşturduğu Deşt-i Kıpçak dediğimiz Kıpçakların hâkim olduğu coğrafyaya dikmişlerdir. Kıpçaklar Deşt-i Kıpçak'ta başta Ruslar olmak üzere, Alanlar, Macarlar gibi birçok kavimle iç içe yaşamışlardır. Moğollarla Kıpçakların ilk karşılaşması Hârizmşahlar zamanında ikinci karşılaşmaları da bu coğrafyada yani Gürcistan'da olmuştur. Moğollar önce Alanları sonra Kıpçakları, sonra da Rus-Kıpçak ittifakını dağıtarak Karadeniz'in kuzeyine veya Deşt-i Kıpçak'a sahip oldular (Temir,1986:195; Uydu Yücel, 2007:18-19).

Kıpçakların Gürcülerle karşılaşması ise (1118) Moğolların Deşt-i Kıpçak'a gelmesinden yüz yıl önce olmuştur. 1091'de Macaristan'a, 1092'de Lehistan'a giren Kıpçaklar 1093'te Bizans topraklarında görünürler. Ruslar 1103'te Kıpçaklara karşı büyük bir başarı kazandılar, Kıpçaklar da buna 1105-1111 yılları arasında kısa aralıklarla şiddetli akınlar halinde cevap verdiler (Kırzioğlu, 1992:108-111; Uydu Yücel, 2002: 421).

Kıpçakların Gürcistan'a gelmelerinin sebeplerinden biri Ruslarla aralarında olan mücadeledir. Ruslar Kıpçaklara karşı zaferler kazanmaya başladıktan sonra onlar üzerinde baskı kurarak onların hem Gürcistan'a hem de Doğu Avrupa ve Balkanlara gitmelerine sebep olmuştur. Son zamanlarda yapılan çalışmalarda Çeklerin, Lehlerin (Polonyalılar) ve Sırp, Hırvat gibi halkların etnik teşekkülünde veya tarihlerinin bir devrinde etkili oldukları ortaya konulmuştur.

3.KIPÇAKLARIN GÜRCİSTAN'A GELİŞİ

Kıpçaklarla Gürcülerin ilk temasları 1095-1106 tarihleri arasında Kıpçaklardan bir bölüğün Atrak liderliğinde Karadeniz'in kuzeyinde bulunan diğer Kıpçak grubundan ayrılarak 740 km ötede bulunan Osetlerin (Alanlar) yanına gelmesiyle başlamıştır (Alasania, 2002:1398). Gürcü tarihçisi Guili Alasania Kıpçakların Gürcistan'a tam olarak hangi tarihte geldiklerinin hiçbir kayıta yer almadığını belirterek 1118-1120 yılları arasında geldiklerinin kabul edildiğini yazmıştır. Gürcü tarihçiler Kıpçakların Gürcistan'a çağrılmalarının bir sebebinin Kral IV. Davit'in genişleme hırsı politikasıyla ilgili olduğunu yazarlar (Alasania, 2002:1400). Ömer Subaşı ise Kıpçakların Gürcistan'a geliş sebebinin Kral'ın, Kafkasya'da Gürcü hâkimiyetini kurmak ve ülke içerisinde yönetimini sağlamlaştırmak olarak görmektedir (Subaşı, 2013: 720).

Bu Kıpçakların Karadeniz'in kuzeyindeki hayatları maalesef Rus kaynaklarında pek fazla yer almıyor. Fakat şunu biliyoruz ki, o zaman Kıpçakların başında Şaruhan'ın oğlu Atrak adlı bir hanları vardı ve bu han kızı Tamara'yı Gürcü Kralı IV. Davit'le (1118-1125) evlendirmiştir. Bu evlilikle birlikte Kıpçaklarla Gürcüler arasında bir akrabalık bağı kurulmuştur (Brosset, I, 1849:362). Türklerin İslâmiyet'i kabulünden sonra bu bölgeye Türk akınları devam ettiği gibi, Selçuklular, Hârizmşahlar ve Ahlatşahlar zamanında da Gürcistan'a akınlar yapılmasına devam edilmiştir (Bala,1997:837). Aynı dönemde Selçuklular Gürcistan topraklarında seferlerde bulunuyor. Gürcülerin ellerinde bulunan bazı yerleri ele geçiriyor, Gürcü ordusuna büyük zayıt verdiriyordu. Kral IV. Davit'in⁴ dönemini Gürcü kaynakları Altın Çağ olarak kabul ederler. Tellioglu bu dönemi yükseliş devrinin başlangıcı olarak görür (Tellioglu, 2018:153). Kral IV. Davit, Selçuklu akınlarından bunalır ve Selçuklulara karşı ordusunu güçlendirmek, onlara karşı başarılar kazanmak ve içte her zaman sorun olan derebeylerin gücünü kırmak için Kıpçaklarla bağlantı kurarak bu durumu kendi lehine avantaja dönüştürür. Kayınpederi Atrak'a başvurarak onun ve ordusunun

4 Gürcü kaynaklarında Kurucu David / David Agmashenebeli olarak geçer.

Gürcistan'a gelmelerini talep eder. Kaynaklar bu talebi Atrak'ın kabul ettiğini ve 40⁵ bin seçkin savaşçının Gürcü Kralının emrine girdiklerini yazar (Brosset, I, 1849:363). Kafkasların kuzeyinde kalan Kıpçaklar ise Altın Ordu Devleti kurulduktan sonra onların hâkimiyeti altında bulunurlar. Kral IV. Davit Kıpçakların Kafkasların güneyine geçebilmesi için Alanlardan izin alır. Çünkü o zamanlar Kafkasların güneyine inmek için Alanların sahip olduğu topraklarda bulunan geçitten geçmeleri gerekiyordu. Kıpçaklar Daryal Geçidi'ni (Brosset, I, 1849:362; Kırzioğlu, 1992:107) geçerek Gürcistan topraklarına gelirler. Gürcistan'a gelmeden önce Rus, Alan, Bizans gibi toplulukların etkisiyle Hristiyanlaşma sürecini yaşıyorlardı. Bu süreç Gürcistan'a gelmeleriyle birlikte hızlanmış olabilir. Gürcü kaynakları 1118'de başlayıp 1120 yılına kadar devam eden bu göçün sonucunda Kıpçakların büyük bir kısmının Çoruk boyları ile Tao Vadisi denilen ve Ardahan'dan başlayıp Göle, Oltu, Tortum, Erzurum ve İspir'e kadar uzanan bir alanı kapsayan araziye yerleştiklerinden bahsetmektedir. Kral IV. Davit 5000 kadar Kıpçak çocuğunu da Tiflis'teki merkezine alıp muhafız alayında istihdam etmiştir (Turan, 2003:232). 1121'de Tiflis'in alınmasında Kıpçakların desteği olmuştur. Bölgeye yerleşen Kıpçaklar Gürcü ordusu ile birleşerek kısa süre sonra Selçuklulara karşı zaferler kazanmaya başlar. Kıpçak birliklerinin desteği ile güçlenen Gürcüler, Selçukluların eline geçen birçok yeri geri alırlar, hatta Selçuklu topraklarına akınlara başlarlar. Kısa sürede Gürcüler bölgenin hâkimi olur, başarıdan başarıya koşarlar. Gürcüler, IV. David devrinde Kıpçaklardan aldıkları destekle yeniden bağımsızlıklarını elde etmiş, Gürcü Krallığının gelişimi bununla sınırlı kalmamış. özellikle Davit ve Tamara zamanlarında Kafkasya'nın en mühim siyasi gücü haline gelmişlerdir. Bütün bu gelişmelerde Kıpçakların askerî katkısı büyüktür (Tellioglu, 2018:155).

4.SELÇUKLU DÖNEMİNDE GÜRCİSTAN'DA KIPÇAKLAR

Tiflis Müslümanları 1121 tarihinde Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un kardeşi Nahçıvan ve Arran çevresinin hâkimi Melik Tuğrul'a haber göndererek kendilerini Kral IV. Davit'in baskılarından kurtarmasını ve Tiflis'e hâkim olmasını isterler. Bunun üzerine Melik Tuğrul Ordusuyla birlikte Şirvân'a varıp Gürcü kralına mektup göndererek onu savaşmak için kışkırtır. Ancak bilinmeyen bir sebeple Kıpçaklar ile Gürcü Kralı arasında anlaşmazlık çıkması üzerine Kral IV. David savaşa girmez geri çekilir. Melik Tuğrul da onları takip etmekten vazgeçer (Çovreba, 2014:324-325; İbnu'l-Esîr, X, 1991:486-487; Bundari, 1943:132-133; Minorsky, 1987: 267). Bununla birlikte Kıpçaklar Kral IV. Davit'i öldürmek için ona birkaç defa daha kılıç, kargı ve ok kullanarak suikast düzenlerler ancak Kral IV. Davit bu suikastlardan kurtulur ve eceliyle 1125 yılında vefat eder (Kırzioğlu, 1992:121; Ayan, 2009: 118). Kırzioğlu Kral IV. Davit ile Kıpçaklar arasındaki bu gerginliğin yerleşme yüzünden olduğunu yazar (Kırzioğlu, 1992:122-123). Kıpçaklarla Kral IV. Davit'in arasının açılmasının bu kadar erken olmasının sebebi verilen sözlerin yerine getirilmemiş olmasından dolayı olabilir.

1177'de Gürcistan Kralı III. Giorgi (1156-1184), Orbelyan hanedanının isyanını Türkler sayesinde bastırır, yerini sağlamlaştırmak için de Gürcistan'a Kıpçak göçlerini artırır. Kraliçe Tamara (1184-1214) döneminde Gürcistan'da on binlerce Kıpçak iskân edilir. Bu göç Gürcistan'a yapılan ikinci Kıpçak göçüdür. Tamara kendisinin kraliçe olmasında en büyük rolü oynayan Kıpçak Kubasar'ı ordusunun başkumandanlığına getirir ve Kubasar III. Giorgi'nin ölümüne kadar bu görevde kalır. Oğlu olmadığı için 1178 yılında kızı Tamara'yı kraliçe ilan eder, Kubasar'ın ve diğer devlet ileri gelenlerinin ona biat etmesini ister. Kral III. Giorgi öldüğünde, Kutluğ Arslan adında başka bir Kıpçak beyi Tiflis yakınlarındaki İsan Ovası'nda çadırlarını kurarak isyan eder. Bunun üzerine Kraliçe Tamara onu derhal tutuklatır. Fakat Kıpçak oldukları anlaşılan Kutluğ'un askerleri ve işbirlikçileri ayaklanınca, kraliçe onu affetmek ve serbest bırakmak zorunda kalır. Bu olaydan sonra Kutluğ Arslan devlet işlerine daha da hâkim olur (Kırzioğlu, 1992:131; Ayan, 2009:120). Kaynaklar Tamara zamanında gelen Yeni Kıpçakların sayısının 30 bine yakın olduğunu ve Kıpçaklardan başka Osetlerin de Gürcistan'a geldiğini bildiriyorlar. Bu yıllara ait kayıtlarda Kıpçakların yaşadıkları yerlerde Akuran, Kökuran gibi isimlerin geçtiği görülüyor, bu isimler tamamen Türkçe kökenlidir. Nitekim Türkiye'de Akören ya da benzeri biçimlerde pek çok köy ismi bulunmaktadır (Coğ, 2015:62). Uran aynı zamanda Kıpçakların büyük boylarından biridir (Köprülü, 1943-227-243). Buradan Uran boyunun mensuplarının Gürcistan'a gelen Kıpçaklar arasında olduğu sonucu da çıkabilir. "Ak" ve "Gök" de Uran boyunun yerleştiği yönü⁶ gösteriyor olmalıdır. Hârizmşahların peşinden Azerbaycan'a gelen ve Mugan Ovasında

5 1962 yılında yayınlanmış olan "Eski Zamanlardan XIX. Asrın 60'lı Yıllarına Kadar Gürcistan Tarihi" adlı eserde bu sayı 45 bin aile olarak geçmektedir. Bkz: İstoriya Gruzii, I, 1962:80.

6 Eski Türklerden beri Türk boy, oymak ve cemaatlerinin yerleşmeleri yön bildiren sözlerle ifade edilmiştir. **Gök** doğuyu, **ak** batıyı, **kızıl** güneyi, **kara** da kuzeyi göstermiştir. Türk yerleşmeleri buna göre yapılmıştır. Mehmet Coğ bu adı ören sözü ile ilişkilendirmiştir. Aslında ören sözü veran veya vıran yani çevre, etraf, yıkıntı sözü ile eş anlamlıdır. Hatta bugünkü Kazak ve Kırgız Türkçelerinde bu söz çevre anlamında

kışlayan Moğollar 1221 yılında Sübidey Bahadur'un idaresinde Tiflis'e doğru hareket etmiş IV. Görgi Laşa ve Başkomutan İvane'nin ordularıyla savaşıp onları bozmuş ve kaçmaya mecbur etmişlerdir. Bunun akabinde Moğol ordusu Kür boylarını vurarak Şirvan'a girmiştir.

5.HÂRİZMŞAHLARIN HÂKİMİYETİNDEKİ GÜRCİSTAN KIPÇAKLARI

Celâleddin Hârizmşah Gürcüler üzerine üç sefer yapmış, ilk sefer 1125 yılında olmuş, Hârizmşahlar Gürcü ordusunu bozmalarına rağmen bu savaştan tam bir sonuç elde edememişlerdir. Çünkü Tebriz'de bulunan Atabek Özbek'in isyan haberi gelince Celâleddin Azerbaycan'a dönmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte bu savaşta Gürcü komutanlarından⁷ Şalva esir alınmış İvane ise bir mağaraya sığınmak zorunda kalmıştır (Raşid ad-Din, 1952:243; Cuveynî, 2013: 360). Gürcistan topraklarına Celâleddin'in yapmış olduğu bu ilk seferde kaynaklar bahsetmese de Gürcülerin oluşturduğu orduda Kıpçakların da olduğu sanılmaktadır. 1226 yılı başında 3000 süvari ile Gürcistan'a tekrar bir sefer düzenlenmiş, Tiflis önlerine gelindiğinde Gürcüler bu az sayıdaki askeri görünce hemen saldırıya geçmiş Celâleddin'in tuzağına düşmüştür. Ordunun gizlenen asıl kütlesi savaşa girince Gürcüler ne yapacağını bilememişler, Hârizmşahlar tarafından kılıçtan geçirilmişlerdir. Bu savaşı Hârizmşahlar kazanmış hatta Tiflis'i bile ele geçirmişlerdir (İbn al-Athir, JA, 1849:486-489). Gürcülerle Hârizmşahlar arasında meydana gelen üçüncü savaş ise Celâleddin Ahlat'tayken vezirinin Gürcülerin Tiflis'e saldırmak niyetinde olduklarına dair mektuplar göndermesi üzerine olmuştur. Ancak Tiflis'e geldiğinde Gürcülerin çekilmiş ve şehrin yanmakta olduğunu görmüş, bunun üzerine 1228 yılı sonlarında Lori şehrini zapt etmiş, yağmalamış, etrafını harap etmiştir. Gürcülerin de Alan, Sabir, Laz, Ermeni ve Kıpçaklardan oluşan 40.000 kişilik bir ordu oluşturduğunu öğrenince ordusuna savaş düzenine geçmeleri emrini verir, Mindar civarında ordugâhını kurar, ileri gelen adamlarını toplar ve savaş kararı alır. Batpak Gölü civarında iki ordu karşılaştığında Sultan düşmanın ordusunun mevzilerini görebilmek için bir tepeye çıkar (Cuveynî, 2013:361-362). Sağ tarafta 20 bin kişilik seçkin adamlardan meydana gelen Kıpçak ordusunun sancak ve bayraklarını görünce Kaşgar sultanını yanına çağırır, ona bir ekmek ve bir miktar tuz verip Kıpçaklara⁸ götürmesini ve onlara esir olup zincire vuruldukları sırada babasının onları o beladan nasıl kurtardığını hatırlatmasını ve o iyiliğe karşı "Yoksa onunla savaşarak mı cevap vereceksiniz?" diye sormasını söylemiştir. Kıpçak ordusunun komutanları bu durum karşısında buldukları mevkileri terk ederek Sultan'ın yanında yerlerini almış, savaş Hârizmşahların zaferiyle sonuçlanmıştır (Cuveynî, II, 2013: 369). Adı geçen bu ikinci savaş Kraliçe Rusudan ile Celâleddin arasında olur. Sultan bu savaşta Kıpçakları yanına çekerek⁹ Gürcüleri yenilgiye uğratar (Cuveynî, 2013:360-363). Celâleddin Mengübirdi'nin elde ettiği bu galibiyet Hârizmşahların Gürcistan'daki hâkimiyetini devam ettirdiği gibi Gürcüler ile Kıpçaklar arasındaki ayrılığı da gün yüzüne çıkarır. Kıpçaklar ile

"öröön" biçiminde kullanılmaktadır. Buradaki Uran ise tamamen Kıpçakların bir oymağı veya cemaatini bildirir. Yer adlarının büyük bir kısmı boyların yerleştikleri yere verdikleri isimden oluşmuştur. Çünkü eski Türkler çoğunlukla yerleştikleri yere kendi boy, oymak veya cemaatinin adını vermiştir. Mesela Anadolu'da birçok yerin Oğuz/Türkmen boylarının adını taşıması eski Türk ad verme geleneği ile ilgilidir. Bu gelenek sadece Anadolu için geçerli değildir. Türk Dünyasının hemen her yerinde boy, oymak ve cemaat adını taşıyan yer adları mevcuttur. Fuad Köprülü Uran kabilesinin Harizmşah Muhammed'in annesinin mensup olduğu Kanglı-Kıpçak kabilelerinden biri olduğunu kabul eder. Bu kabilenin Hârizmşah devletinin önemli bir kısmını oluşturduğu biliniyor (Bkz: Köprülü,1943: 227-243). Uran bugünkü Başkurt Kıpçaklarının büyük gruplarından biridir. (İstoriya Başkirsikh rodov, VII, 2015).

7 Zakaria ve İvane, Şalva ve İvan bazı araştırmacılar tarafından Kıpçak olarak gösterilmiştir. Ancak Atabeg veya Atabek unvanı ya da Atabeglik, Atabeklik, Atabeylik müessesesi ilk defa Selçuklular zamanında Nizâmül Mülk'e verilmiştir. İran coğrafyasında ve Anadolu'da kurulan Selçuklu devlet ve beyliklerinde de bu unvan yaygındır. Büyük ihtimalle Gürcüler bu unvanı İran coğrafyasında hüküm süren çeşitli Selçuklu beyliklerinden aldılar. Bu müessese veya unvan yukarıda belirttiğimiz gibi ilk defa Türkler tarafından Türk olmayan şehzadelerin hocası ve eğiticilerine verilmiştir. Hatta Moğollar da bu unvanı kullanmış şehzadelerinin hocaları olan Uygurlara vermiştir. Atabek unvanının Gürcistan'da Kıpçaklara verilmesi İlhanlılar zamanındadır. Zamanın ne Gürcü kaynaklarında ne de Fars veya Arap kaynaklarında Moğollardan önce bu unvanı kullananların Kıpçak oldukları yönünde bilgi yoktur. Ama İlhanlıların Samsthe Valisi Sargis'e ele geçirdikleri toprakları iktâ olarak verdikleri ve bundan sonra bölgenin adının Gürcü kaynaklarında Sa-Atabago (Kıpçak yurdu) olarak geçtiği bilinmektedir. Bu tarihten önceki atabek unvanlarını alanların kökenleri tartışmalıdır. Onların, Yahudi, Kürt, Ermeni ve Gürcü oldukları yönünde değişik görüşler vardır (Brosset, 1851: 267; Kirzioğlu, 1992:125; Margarian, 1997:25-46). Bunlardan Sargis Mirkhargrdzeli'dze'nin Karabağ Kürt Babirakan/Babirgil oymağından olduğunu Fahrettin Kirzioğlu yazmıştır. Fakat Kirzioğlu bu atabekten başlayarak bütün atabekleri Kıpçaklardan göstermektedir. Bunun nedeni Kirzioğlu'nun Kürtleri Türklerin bir boyu olarak kabul etmesinden ileri gelmektedir (Kirzioğlu, 1953:304-305; A.y., 1963:29-53; A.y., 1984:1-56). Adı geçen kişinin Kirakos tarafından verilen şeceresinde Türkçe isimlere rastlanmaktadır. Brosset'in naklettiği şecerede II. Hasan'ın çocukları ve torunları Seiti, Seti, Tursun (Dursun), Ugubek, Aydın, Hasan ve Altun gibi isimler taşımaktadır (Brosset,1851: 265). O zamanlarda Kürtlerin Türkçe isimler taşıdığı bilinmediği için Kirzioğlu haklı olarak böyle bir kanaate varıyor. İsimlere dikkat edilirse Hasan ve Seiti (Seyit olabilir) dışındaki Ugubek, Aydın, Dursun, Altun gibi isimler yüzde yüz Türkçe'dir. Hatta Ugu/Ükü Kırgızlarda bir cemaatin adıdır (Karataev, 2003:190). Ükü Kırgızca'da Puhu (Puhu Kuşu yani Baykuş) anlamına geliyor. Osmanlı belgelerinde de cemaat adı olarak geçmektedir. (Türkey, 2001:641)

8 Kıpçak sözünün etimolojisi ve tarihî kaynaklarda görünüşü için bkz: Kıldıroğlu, 2013: 41-48.

9 Yukarıda geçen dostluk ve akrabalık Celâleddin'in dedesi Tekiş'in Kıpçak Terken Hatunla evlenmiş olmasına ve babası Alaaddin Muhammed'in bu hatunun oğlu olmasına dayanıyordu. Ancak Celâleddin ana tarafından Terken Hatun'un soyundan değildir onun annesi başka birisidir. Celâleddin'in annesi Hintli bir cariye olan Ayçiçek Hatun'dur (Taneri, DİA, VIII, 1993: 249).

ilişkilerini geliştirmeyi başaran Celâleddin Harizmşah, o zamana kadar Gürcülerle iş birliği yaparak Müslümanlara karşı savaşı bu topluluğu yanına çekmeyi başarır (Ateş, 2015:151). Bu durumdan da anlaşıldığı gibi Kıpçaklarla Gürcüler arasındaki ilişkiler başlangıçtaki gibi olmamış, Kıpçaklar soydaşları veya akrabaları söz konusu olduğu zaman ittifakı çok kolay bir şekilde bozmuştur. Kıpçaklarla Gürcüler arasındaki anlaşmazlıklar Gürcü halk şiiirine de yansımıştır. Bu şiiirlerde Kıpçak olumsuz bir kişilik, çok fazla ve hiç bitmeyen istekleri olan yabancı olarak yansıtılır (Alasania, 2002:797). Gürcülerle Harizmşahlardan arasında vuku bulan savaşın kaynakları farklı farklı anlatılmaktadır (Cüveynî, 2013: 359-364; Kiragos, 2005: 42). Gürcü kaynakları Celâleddin'in beş yıllık yönetiminin Ortadoğu ve Transkafkasya halklarının güçlerini kırdığını ve Moğolların askerî ve siyasî başarılarına katkıda bulunduğunu yazar (İstoriya Gruzi, I, 1962:111).

Tiflis'in Celâleddin Hârizmşah tarafından zapt edilmesiyle Gürcistan Hârizmşahlardan idaresine geçmiş haliyle de Kıpçak-Gürcü münasebetleri de siyasî olarak sona ermiştir (Gökbel, 2000:60). Harizmşahlardan, Moğolların Azerbaycan'a geldiğini haber alınca da bir başka sefer yapmaya fırsat bulamamışlardır (İstoriya Gruzi I, 1962:110).

6.MOĞOLLARIN GÜRCİSTAN HÂKİMİYETİNDE KIPÇAKLAR

Moğollar Gürcistan'a geldikleri zaman Gürcülerin başında Gürcü Kraliçesi Tamara'nın oğlu ve halefi III. Giorgi Laşa (1212-1223) bulunuyordu ve Gürcüler bu kralın hâkimiyetinde en parlak dönemini yaşıyorlardı. Bu dönemde Gürcüler Erzurum, Ahlat (Ateş, 2019:127-160), Nahçıvan ve Gence gibi şehirlerdeki yönetimlerden haraç alıyordu. Cebe ve Subitay Noyan'ın Derbent üzerinden Kafkasya ve Kıpçaklar üzerine sefere çıkmasıyla işler değişmiş, Moğollar Hârizmşah hükümdarı Celâleddin'i takip ederken Gürcistan topraklarına girmiştir.

Ermeni yazarlarından Müverrih Vardan Moğolların Gürcülerle ilk karşılaşmasını "Gürcistan kralı "Laşa" ve başkumandanı "İvane" bütün askerlerini toplayıp bir düşman ordusunun toplandığı Honan / Khounan ovasına ilerledi. İlk çarpışmada onları bozgunluğa uğrattı. Fakat Tatarlar pusu kurduklarından Gürcülere arkadan hücum ettiler ve onları doğradılar" ifadeleriyle anlatılmaktadır (Solmaz, 2000:217).

Müverrih Vardan Moğolların ilk saldırısından hemen sonra Hunların arasında ortaya çıkan ve Kotcak/ Khoutchovah (Kıpçak) adını taşıyan başka kabilelerin Gürcistan'a girdiklerini ve Kral Laşa ile General İvane'nin yanına gidip sadıkane hizmet edeceklerine dair söz verip yerleşmeleri için arazi istediklerini ama ne kralın, ne de İvane'nin bunların yerleşmelerine müsaade etmediklerini, hatta Kıpçakların üzerine ordu gönderdiğini ve bu ordunun da Kıpçaklar tarafından yenildiğini yazmıştır (Vardan, 1937:223; Solmaz, 2000:217). Yaklaşık yüz yıldır Gürcistan'ın sakinlerinden olan Kıpçakların bu çatışmaya karışıp karışmadığı tam olarak bilinmez. Fakat Ermeni tarihçiler 1222/1223 arasındaki Moğol akını sırasında Moğollarla birlikte hareket ettiklerini kaydetmişlerdir. Bu savaş Gürcülerle Kıpçaklar arasındaki ilk fiili çatışmaydı. Bütün bu olanlardan Kıpçaklarla Gürcülerin arasının Moğollar geldikten sonra da iyi olmadığı anlaşılıyor.

1256 yılına kadar Altın Ordu hakimiyetinde olan, 1256-1344 yılları arasında İlhanlı devletin sınırları içinde kalan Kafkasya coğrafyası Moğollar hakimiyetinde Gürcistan ve Abaza adı ile sıradan birer vilayet haline gelmiştir (Bala, 1997: 840-841; Berdzenişvili vd., 2000:175).

Gürcü tarihçilerine göre Samtshe Beyliğinin Gürcistan'dan ayrılması ve Ulu-Siani Moğol idaresinin kurulması kötü niyetli kimselerin Ulu Davit'e giderek Samtshe Başkomutanı Sargis Cakeli'nin kendisine karşı ayaklanma hazırlığı içinde olduğunu bildirmeleri üzerine 1266 yılında Moğollara karşı çarpışmak için Tiflis'e gelen Sargis Cakeli, Ulu Davit tarafından yakalanıp zindana atılmış, bundan dolayı Cakeli'nin askerleri Moğol Kağanı'na giderek bu duruma çözüm istemişler, İlhanlı kağanı Abaka da Ulu Davit'e haber göndererek Sargis'i serbest bırakıp kendi yanına göndermesini istemiştir. Serbest bırakılan Sargis Cakeli, Abaka Kağan'a giderek artık Davit Ulu ile bir arada yaşayamayacağını, kendi bölgesi Samtshe'nin Gürcistan'dan ayrılıp buraya bağımsızlık verilmesini, Moğolların deyimiyle Samtshe'ye 'Hasincu' statüsü verilmesini istemiştir. Gürcülerin "Ulusian" adı verdikleri bu statü ülkenin doğrudan doğruya Kağan emrine verilmesi anlamı taşıdığından artık Gürcistan burada hiçbir tasarruf yetkisine sahip olamayacaktı. Gürcistan doğu-batı olmak üzere ikiye ayrılmış, Samtshe'nin de ayrılmasıyla ülke üç parçaya bölünmüştür. Ancak artık bu üçüncü parça Gürcistan olmaktan çıkmış, Moğol toprağı halini almış, Sargis Cakeli kaprisleri yüzünden ülke bütünlüğünün parçalanmasına neden olmuştur (Berdzenişvili, vd., 2000:180). Aslında burada Sargis'in herhangi bir kapris yapma durumu yoktur. O daha önceleri hep Gürcülerin yanında yer almıştır.

Yaşanan olaylardan Gürcülerin Sargis Cakeli'ye yanlış yaptıkları açıkça görülmektedir. Daha önceki olumsuzluklar da bir araya gelince Kıpçakların Gürcülere karşı tavrı bu olayla daha da değişmiştir.

İlhanlı hükümdarı Abaka Han tarafından Samsthe 1268'de Kıpçak Türk'ü olan Samsthe valisi Sargis'e iktâ olarak verilmiş, bunun üzerine de I. Sargis, Atabey unvanını almış ve bu tarihten itibaren başkenti Ahıska (Ahaltsikhe) olan topraklar Sa-Atabago diye anılmıştır (Kılıç, 2019:73). Bunun üzerine Samtshe Mtevarı (prensi) Samtshe'de ayrıcalıklı hâkim pozisyonunu elde etmiş ve 80'li yıllarda Tashiskari'den Basimi'ye kadar uzanan toprakları kolayca birleştirmiştir. 1279-1280 yıllarında Samtshe'de Moğollar tarafından verginin artırılması üzerine Beka Cakeli (1285-1312) başkanlığında Abaka Han'a karşı bir komplo düzenlenmiş, Samtshe'ye bir ordu gönderen Abaka söz konusu komployu bastırmıştır (Mamistvalishvili,2019: 63).

XIII. yüzyılda bu Sa-Atabago denilen ve Kıpçak yurdu anlamına gelen beyliğin toprakları Borcomi vadisi, Ahıska, Acara, Savşat, Ardahan, Kars, Yusufeli, Göle, Oltu, Olur, Tortum, Erzurum ve İspir'i içine alıyordu (İstoriya Gruziya I, 1962:121).

Moğolların Gürcistan'ı işgaliyle İlhanlı Sultan'ı Abaka Han Tao-Klarceti bölgesini de Tebriz Eyaletine bağlamıştır (Tellioglu, 2009:124-127). Kıpçaklar Moğolların bölgeye gelmesiyle Moğol hâkimiyetini kabul etmişler, Moğollar da bunun karşılığı olarak Kıpçak beylerini kendilerine tabi olmak ve vergi vermek şartıyla yerlerinde bırakmıştır. Yani bu dönemde hem Gürcüler hem de Kıpçaklar Moğollara tabi olmuşlardır. Hatta Moğollarla Kıpçaklar arasındaki ilişkilerden Kıpçakların Gürcülerden ayrı bir beylik halini aldığını açıkça görüyoruz. İleride göreceğimiz gibi Moğollardan sonra bölgenin hâkimi olan Timurular da Kıpçaklara aynı muameleyi yapmıştır.

Kırzioğlu "Gürcü kaynaklarında geçen bu Kıpçaklı Atabeklerin Yukarı Kür ve Çoruk ırmakları boylarındaki ülkesine daima Sa-Atabago yani Atabag Yurdu denildiğini yazmıştır (Kırzioğlu, 2008:12-17).

II. Demetrius (1270-1289)'un atabegi olarak atanan ve epey bir süre Gürcistan devleti yönetiminde söz sahibi olan Sadun Mankaberdeli'nin Sasun Ermenilerinden olduğu gösterilse de oğlunun adının Kutlu Buga olması etnik kökeninin Kıpçak veya Kıpçaklardan önce Gürcistan'a gelen Türkmenlerden olması da mümkündür¹⁰. Kırzioğlu Mankaberdeli soyadını Mangu-Berdi (Tanriverdi, Allahverdi) olarak izah etmektedir (Brosset, I, 1849: 554-555; Kırzioğlu, 1992:149). Moğollar Moğolistan'dan çıktıktan sonra çeşitli Türk boyları ile birlikte olmuş Moğol devletlerinin asıl kütlesini değişik Türk boy, oymak ve kabileleri oluşturmuştur. Özellikle Uygurların Moğollar üzerindeki etkisi çok iyi bilinmektedir. Moğollar Uygurları kurdukları devletlerde kâtiplik ve atabeklik¹¹ gibi önemli görevlere getirmişler, Uygurlar da bu görevleri başarı ile yerine getirerek Moğol devletlerinin hem yönetim hem de dilleri üzerinde çok etkili olmuşlardır. Uygurlar sayesinde Türkçe özellikle Cengiz Han'ın torunları zamanında adeta Moğolca üzerinde hâkim olmuştur. Sargis Cakeli İlhanlılarla ilişkilerini iyi tutarak Samsthe'nin bağımsızlığını sağlamıştır. Bu dönemde Sargis, Kvarkvare, Kay-Husro, Beka gibi Kıpçak beylerinin Moğollarla iyi ilişkiler içinde olduğu, Gürcü kralları ile de zaman zaman mücadele ettikleri biliniyor (Brosset, I, 1849:15-16, 25).

7.TIMURLULARIN GÜRCİSTAN HÂKİMİYETİNDE KIPÇAKLAR

Timur'un Türklüğü meselesi uzun zaman tartışılmıştır. Çünkü onun mensup olduğu boy Barulas veya Barlas'ın bazı kaynaklar Türk bazı kaynaklar da Moğol olduğunu yazmıştır. Bundan dolayı tarihçiler ihtilafa düşmüş Türk, Moğol ve Türkleşmiş olduklarını ileri sürmüşler, bazı araştırmacılar ise bu konuda sessiz kalmıştır. Ancak genel kanaat Timur'un Türk olduğu yönündedir (Şimşirgil, 2017:23-29) Türklerle Moğollar arasında ırkî bir yakınlık yoktur, ancak sosyal yapı ve kültür bakımından birbirlerine çok yakınlardır. Timur'un ömrü Moğolların elinden Maveraünnehr'i almak ve Türkistan'a sahip olmak için mücadelelerle geçmiştir. Timur 1375'ten itibaren yeni bir güç olarak ortaya çıkar ve doğuyu ele geçirir. Altın Ordu hanı Toktamış'la başlangıçta dost olur. Onun Altın Ordu iktidarını ele geçirmek için verdiği mücadelede ona yardım eder fakat sonradan Toktamış'ın bu dostluğa karşı ihanet etmesi üzerine ona karşı harekete geçer. Bir görüşe göre Toktamış'ın yolunu kesmek yani Kafkaslardan kendisine yapılabilecek bir saldırıyı önlemek için diğer bir görüşe göre de Gürcistan'da İslâm'ı yaymak için 1387'de

¹⁰ Ermeni müellifi Vardan da İvane ve Zakare kardeşlerin kökenini Kürtlere dayandırmaktadır (Solmaz, 2000:217).

¹¹ Atabeklik makamı Gürcülere Moğollar tarafından verilmiş ancak bu unvan Türkler tarafından kullanılmıştır. İki sözden oluşmaktadır. Birincisi **ata** baba yerine kullanılır, ikincisi de **bek** sözüdür, bey yerine kullanılır. Bek sözü bugün bile Kırgız, Kazak, Özbek ve kuzey Türklerinde **bay, bek, bey, biy, bi** biçimlerinde kullanılmaktadır. Bay sözü lehçelerde zengin, değerli anlamındadır. Bugünkü Türkçe ile söylersek Beybaba, değerli, kıymetli baba anlamına gelir. Bu unvan Selçuklular ve Moğollarda çok sık kullanılmıştır. Moğollar bu unvanı şehzadelerinin hocalığına getirdikleri Uygurlara vermiştir (M.K.)

Tiflis'e sefer düzenler ve şehri ele geçirir. Kral Bagrat'ı ile Kraliçe Anna'yı bir kalede yakalar ve tutsak eder. Bu olay üzerine Bagrat'ın oğlu İmeret'te kral olur (Brosset, I, 1849:16). Yukarıda adı geçen ve Gürcistan tarihinde önemli rol oynayan Atabek Beka 1391'de ölür ve yerine Kral Giorgi'nin izniyle oğlu İvane geçer. Timur'un Gürcistan'daki bu ilk hâkimiyeti çok uzun sürmez. 1393 yılında Kral Didi-Bagrat Timur'un yokluğundan istifade ederek onun Tiflis'te bıraktığı askeri birliği yok ederek Tiflis'i geri alır. Bu durum üzerine Timur hızla Gürcistan topraklarına girer ve Kral Didi-Bagrat'la savaşır. 1394'te gerçekleşen savaşı Timur kazanır. Gürcülerin Kartli dedikleri topraklar Timur tarafından fethedilir. Bütün kiliseler, kaleler, barınaklar yok edilir. Bundan bir yıl sonra yani 1395'te Kral Didi-Bagrat ölür ve yerine oğlu Giorgi geçer. Bu sefer Timur Kral Giorgi ile mücadele eder ve 1396'da gerçekleşen bu savaşı da kazanan Timur olur. Parçalanmış bir vaziyette bulunan Gürcistan'da Dadian Wamiq'in ölümü üzerine yerine oğlu Mamia geçer. Kral Giorgi'nin kardeşi olan Kostantine de İmeret'in kralı olur (Brosset, I, 1849:17).

Timur, 1401 yılı sonunda Kafkasya'ya geri döner ve memurlarını Giorgi'den haraç istemeye gönderir (Minorsky, 1997:270). Bu arada kardeşi Kostantine ile birlikte birçok hediye göndermiş olan Giorgi yapmış olduğu kötülüklerden dolayı pişman olduğunu, Timur'un kendisine merhamet etmesi durumunda cizye ve haracı her yıl divan memurlarına vereceğini; bununla birlikte istenildiği zaman asker hazırlayacağını kardeşi vasıtası ile bildirir (Mirhand, 391). Gürcü Meliki'nin yalvarışları karşısında Timur, onun kardeşine lütufta bulunarak hil'at giydirdi. Daha sonra da onu Giorgi'ye Müslümanlara iyi muamelede bulunması şartıyla aman verdiğini bildirmesi için gönderir. Bu hadiseden sonra Samtshe Atabek'i Gürcü İvane'nin ülkesi Müslümanlığı kabul eder. (Paydaş, s.431)

1387-1403 yılları arasında Timur'un Gürcistan topraklarına altı defa¹² girdiği ve Gürcistan'ı çok zor durumda bıraktığı biliniyor(Bala, İA. 4. Cilt. 841).

Yukarıda görüldüğü gibi Timur'un Gürcistan seferi Bagrat döneminde (1360-1395) olmuştur. Kazım Paydaş'a göre "Timur'un bu seferlerdeki amacı Gürcülerin mal ve can güvenliğine zarar vermek değil, onlara İslam dinini öğretmekti ve Toktamış Han Gürcülerle anlaşış işbirliği yapmadan İran'a karşı saldırı gerçekleştiremezdi. Timur'un Toktamış'ın geçit yollarını kapatabilmesi için Gürcistan'daki Kafkas geçitlerini kontrol altına alması gerekti ve bu amaçla o Gürcistan'a sefer düzenlemiştir" (Paydaş, 2006:422).

Timurlular zamanında Gürcü Kralları ile Atabekler arasında bazı mücadeleler olur. Bu mücadelelerden 1415'te vuku bulan Kral Aleksandr ve Atabek İvane arasında Çokhtis bozkırında gerçekleşir. Kral, Atabek İvane'yi esir alır ancak sonradan serbest bırakır.

Kıpçaklar Timurlular döneminde de ayrı bir topluluk statüsünde oldukları için sık sık Gürcü kralları ile mücadele ederler. Gürcü yazarlarının "Timur Bingöl'e geldiğinde Samsthe Beyi İvane ve Akbuga ile VII. Giorgi'nin kardeşi Kostantine, Gürcistan'daki iç çekişmelerden dolayı krala karşı tavır almış olduklarından Timur'un huzuruna çıkarak hediye verdiler" tespiti bunu ispatlamaktadır (Berdzenişvili, vd. 2000: 200) Burada Gürcü krallarının amacı Gürcistan birliğini sağlamaktır. Ancak bunda başarılı oldukları söylenemez.

Timur'un ölümünden sonra da Gürcü Timurlu ilişkileri devam eder ancak bu ilişkiler savaş biçiminde değildir. 1435'te Kral Aleksandr oğlu Dimitri'yi hediyelerle Şahruh'a gönderir. Şahruh Dimitri'yi iyi karşılar ve hediyelerle onu geri gönderir (Brosset, I, 1849:18). Şahruh zamanında Gürcülerle Timurlular arasında herhangi bir savaşın olmaması Şahruh'un doğuda rakipleriyle mücadele etmesinden dolayı Gürcistan'a gelememesindedir. Şahruh 1140'ta hayata veda eder, yerine oğlu Uluğ Bey han olur (Brosset, I, 1849:18). Onun zamanında batıya herhangi bir sefer yapılmaz. Timur'un da seferleri sonunda Kıpçakları yerinde bıraktığı anlaşılıyor.

8.KARAKOYUNLU VE AKKOYUNLULAR HÂKİMİYETİNDE KIPÇAKLAR

Akkoyunlu Uzun Hasan da Atabek ülkesine ve Gürcülere sefer yapmıştır. Akkoyunluların yaptığı beş seferden ilki 1458'de gerçekleşmiş on bin kişilik kuvvetle yapılan bu seferde Tortum ilçe merkezinde bulunan kale yağmalanmıştır. Bu sefer sonunda Atabek Akbuga oğlu II. Kvarkvare Akkoyunluların hâkimiyetini kabul etmiştir. Akkoyunlular Kutlu Bey zamanında da Ahıska Kıpçak Atabekleri üzerine sefer düzenlemiş, Atabekler Kutlu Bey'in hâkimiyetini kabul etmişlerdir (Toksoy, 2008:123). Bundan başka 1458 ve 1462 yıllarında da iki sefer daha düzenlemişlerdir. İkinci sefer II. Kvarkvare'nin VIII. Giorgi'ye vergi vermek istememesi üzerine olmuş, bundan dolayı Atabek II. Kvarkvare Uzun Hasan'ı Atabek ülkesine davet etmiştir. Bu savaş sonucunda Atabeklerin

¹² Gürcü tarihçisi.

Gürcülere olan bağımlılığı kalmamıştır. Uzun Hasan Gürcü seferlerine devam etmiş ve en sonunda Bahadır'ın yerine oğlu Boğa Oğlu III. Kvarkvare'yi atamıştır (Toksoy, 2008:124). Bu mücadeleler kronolojik olarak şöyle gerçekleşmiştir:

Karakoyunlu Beyi Kara Yusuf Ahıska'daki Müslümanların Hıristiyan (Ortodoks) ahaliden şikâyetleri üzerine 1414 yılı ilkbaharında Gürcistan'ı ve Atabek İvane/Yuvan'ı yeniden itaat altına alır. Son Karakoyunlu Padişahı Cihan Şah da (1438-1467), kendi hâkimiyetini tanımayan Gürcistan'ı 1444 yılında itaat altına alarak Tiflis ve çevresini yağmalatır ve Ahıska'ya gelerek rehin aldığı İvane'yi öldürtür. Yerine İvane'nin oğlu Akbuğa /Ağbuğa'yı Atabek tayin eder (1444-1451). 1447'de de Atabek Akbuga ve Kvarkvare birbirleriyle savaşır; savaşı Kvarkvare kazanır (Brosset, 1849: 18-19).

Akkoyunlular ve Karakoyunlular zamanında Gürcistan'da özellikle de Samsthe'de buraya hâkim olmak için Gürcü liderlerinin sık sık Atabeklerle mücadele ettikleri ve Atabeklerin bunlara isyanları görülüyor. 1478 yılına kadar bu isyan ve mücadeleler aralıksız devam eder. Bölge bir Gürcü krallarının bir Atabeklerin eline geçer. Bu mücadelelerde Atabekler de zaman zaman birbiriyle savaşır (Brosset, I, 1849:19,20)

1478'de Uzun Hasan bölgeye gelir ve Tianet, Kartli ve Ertso'yu birbirinden ayırır. Bundan kısa bir süre sonra Konstantine Tiflis, Gori, Kartli ve İmeret'i alır, 1481 yılında Cavahet'e girer Atabek'le savaşır ve onu yener. 1483'te Atabek Kvarkvare ile Konstantine arasında yapılan savaşı ise Kvarkvare kazanır (Brosset, I, 1849:21). Diğer bölgelerde Krallar arasındaki Gürcistan'ı birleştirme mücadelesi devam eder. Uzun Hasan'dan sonra 1486 yılında Şah Yakub'un bölgeye geldiğini Ahalkiste ve Atsgur'u yağmalayıp harabeye çevirdiğini, sonra da ordusunu Atsgur üzerinden Kartli ve Dbanis vadisine gönderdiğini biliyoruz. Bu seferlerde Atabek Manuçer Şah Yakub'la birlikte hareket etmiştir. Bütün bunlar Kıpçakların Gürcülerle yaşamak istemediklerini, Samsthe ve çevresine sahip olmak, orada hâkimiyet kurmak istediklerini gösteriyor. Şah Yakub döneminde Kıpçak, Karakoyunlu ilişkilerinin çok iyi olduğu görülüyor. Bunun bir delilini 1488'de Şah Yakub'un Ağca Kale ve Kaozian'ı inşa etmek için birlikler göndermesinden anlıyoruz. Karakoyunlular Kıpçaklara Gürcülerle olan mücadelesinde büyük destek sağladılar. Şah Yusuf Tiflis'i kuşatmak için yeniden birlikler gönderir, Bağratlıları parçalara böler (Brosset, I, 1849:21-22). Atabek Kvarkvare Şeki'de Kartlileri yenerek intikamını alır. Karakoyunlular döneminde Kıpçak-Karakoyunlu ilişkisi iyi seyretmiş buna karşılık Gürcülerle mücadele daha da artmıştır. Moğollar döneminde başlayan Samsthe bölgesine hâkim olma düşüncesi daha da kuvvetlenmiştir. Yaşanan olaylardan artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmadığı Kıpçakların Samsthe bölgesinde ayrı bir güç olduklarını gösteriyor. Bu da bize Kırzioğlu'nun Kıpçak Atabek Hükümeti veya Beyliği hakkındaki tezlerinin doğru olduğunu gösteriyor.

Dikkat edildiği gibi hem Karakoyunlular hem de Akkoyunlular Gürcistan üzerine yaptıkları seferlerde Atabekleri daima yerlerinde bırakmıştır. Bu da Gürcü tarihçilerin "Atabekler her zaman Gürcülere bağımlı kaldılar ayrı bir hükümetleri olmadı ve bunlar Gürcüleştirmiş Kıpçaklar gibi" tezlerini çürütmektedir. Yukarıda da değindiğimiz gibi aslında 1268'den sonra Kıpçak Gürcü ilişkisi hiçbir zaman eskisi gibi olmamıştır. Görüldüğü gibi tıpkı Hârizmşahlar, Moğollar, Timurular gibi Akkoyunlular ve Karakoyunlular da Kıpçakları yerlerinde bırakmıştır.

9.SAFEVİLERİN GÜRCİSTAN HÂKİMİYETİNDE KIPÇAKLAR

Safevilerin ortaya çıktıkları dönemde Gürcistan krallıklara bölünmüştü, bu bölünmeden dolayı birlik oluşturamıyorlardı. İran'da ise Şiilik ön plana çıkmış, Şah İsmail de Şiiliğin hamisi durumundaydı. 1500 yılına doğru Şah İsmail Azerbaycan'ı ele geçirdi, oradan Şirvan'a geçti. Şah İsmail'in Şirvan'da bulunduğu sırada Gürcistan'ın Caketi bölgesi kralı oğlu Dimitri'yi hediyelerle birlikte Şah İsmail'i karşılamaya gönderir. Dimitri'nin bu hareketi Şah İsmail'i çok mutlu eder, o Dimitri'yi çok iyi karşılar. Kendisine değerli hediyeler vererek ülkesine geri gönderir. Caketi kralı bunu yaparak diğer Gürcü krallıklarına karşı üstünlük sağlamayı amaçlamış olmalıdır. Şah İsmail'in Azerbaycan'da olduğu sırada Samsthe Atabegi Kvarkvare vefat eder ve yerine de oğlu Key-Husro (Keyhüsrev) geçer. Ancak onun hâkimiyeti çok kısa sürer, iki yıl sonra hayata gözlerini yumar (Brosset, I, 1849:22). Keyhüsrev adını taşımasından Kıpçaklar arasında İran etkisinin de arttığı söylenebilir. Bunu sebebi şu olabilir: Kaynaklar yazmasa da Savefi hanedanı ile Kıpçak Atabekleri arasında evlilikler yapılmıştır. Gürcüler de geçmişte Fars isimleri almışlardır. Ama Ortaçağ'ın ikinci yarısından sonra Safevilerin Gürcistan'a gelişine kadar Fars isimleri kullanmadıkları görülüyor. Kıpçakların Fars isimleri alması da onların Gürcülerden ayrı bir kültür çevresine girmek istemelerinin sebeplerinden biri olabilir.

Keyhüsrev'in ölümü üzerine yerine Mze-Çabuk geçer. Mze-Çabuk Çoruh Havzası, Artvin, Şavşat, Ardanoç, Yusufeli, İspir, Oltu, Narman, Göle, Ardahan, Çıldır, Ahılkelek bölgelerinin hâkimidir. 1512'de Osmanlının bir seraskeri gelir. Bu seraskeri Mze-Çabuk karşılar ve birlikte İmeret'e girerler (Brosset, I, 1849:22-23). Böylece Osmanlı ile Kıpçak Atabekleri arasında bir yakınlaşma tesis edilir. Bundan sonraki dönemlerde Osmanlı-Atabekler ilişkisi daha da gelişir. Mze-Çabuk'un Osmanlı ile temasını Celâl-zade Mustafa Selim-nâme adlı eserinde şöyle anlatıyor:

"Yanya sancağı Mustafa Bey ve Trabzon sancağı Mehmed Bey, Rumeli ve Anadolu ma'zulleri ile Acem ülkelerinden olan kalelerden sağlam Bayburt kalesini almak için gönderildiler. Adı geçen ayın on sekizinde Söken adlı köy yakınına konulmuştu. Gürcistan emirlerinden ve Osmanlı saltanatının eski samimi bağlarından Mze-Çabuk'un adamları geldiler. Türkmen valisi olan Alau'd-Devle'nin kardeşi oğullarından iki yiğit asker önce Acem şahına varıp, sonra kaçarak Mirza Çabuk'a varmışlarmış. Onları göndermiş, gelip, hünkârın (Selim'in) aşırı ihsanından nasib almışlar." (Celâl-zade Mustafa, 1990:372-373).

Selim-nâme'deki bu ifadelerden Mze-Çabuk'un Gürcülere karşı hâkimiyetini korumak için müttefik aradığı bunun için de Yavuz Sultan Selim'le dostluk kurduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Mze-Çabuk'la birlikte İmeret'e giren Türkler Kutais'i ve Gelat'ı yakarlar. Diğer krallıklarda da önemli gelişmeler olur. Bagrat Vahtang'ı yener, Giorgi ölür ve oğlu Mamia onun yerine geçer. Dadian Liparit'in ölümüyle de yerine Mamia geçer (Brosset, I, 1849:23). Mze-Çabuk'un 1516'da ölümü ile Samsthe'de iktidar mücadelesi başlar. Atabek Mze-Çabuk'un yerine geçen oğlu Kvarkvare (Brosset, I, 1849:24) bu yılın sonbaharında rakibi Manuçehr tarafından yenilgiye uğratılır. Bunun üzerine IV. Kvarkvare'de Nahçıvan'da bulunan Şah İsmail'in kışlık sarayına gelerek ondan kendisini korumasını ister. Bu dönemde Kıpçakların Gürcülere yaklaşmak yerine Osmanlı ve Safevilere yaklaşmaları ilgi çekicidir. Çünkü yaklaşmak istedikleri iki millet de Müslümandır. Kendileri Hristiyan olmalarına rağmen Müslüman Osmanlı ve Safevilerle ilişki kurmaları da Gürcülerle birlikte olmak istemediklerini göstermektedir. Eğer Gürcü tarihçilerin ileri sürdüğü gibi Samsthe bölgesinde oturan Kıpçaklar Türkleşmiş Gürcü olsalardı, Osmanlı ve Safevilere yaklaşmayı tercih etmezlerdi. Şah İsmail kendisinden korunmasını isteyen Atabek IV. Kvarkvare'ye yardım etmek için Div Sultan Rumlu'nun başlarında bulunduğu Çirkin Hasan Tekeli, Narin-bek veya Nazenin-bek Kaçar, Kazan-bek Rumlu, Hasan-bek Şota gibi Kızılbaş liderleri Gürcistan'a gönderir. Bunlar Şüregel yolundan ilerleyerek Ağşehir (Ahalkalaki)'e saldırırlar, Manuçehr yenilir köyüne çekilmek zorunda kalır. Köyünden Div (Dev) Sultan'a elçiler göndererek onunla barış yapmak ister, Div (Dev) Sultan bu teklifi reddettiği gibi elçileri de öldürür. Bunun üzerine Manuçehr Türkiye'ye kaçır. Birliklerinden bir kısmı Tumuk kalesinde (Tmogvi) direnmeye devam ederler. Ancak Kızılbaşlar kaleyi kuşatırlar on dört günlük savaştan sonra kaleyi ele geçirmeyi başarırlar (Efendiyev-Musalı, 2010:201-203). Bunun sonucunda Kvarkvare tahtına sahip olur.

1517'de Şah İsmail'in Nahçıvan'da bulunduğu sırada Manuçehr'in Bayburt Beyi Kızıl Ahmedoglu'nun komutasında bir Osmanlı müfrezesiyle Türkiye'den döndüğü ve yine Kvarkvare'nin mallarını istila ettiği haberi gelir. Yüce sultan Rumlu tekrar Samsthe'ye gönderilir. Savaş Davili bölgesinde (Karaca-Ardahan kasabasında) gerçekleşir ve tekrar Kızılbaşlar kazanır. Kızıl Ahmedoglu öldürülür ve Manuçehr ormana kaçır (Efendiyev-Musalı, 2010:201-203; Efendiyev, 1981: 63; Kırzioğlu, 1993:116,118)

Safevi tarihçisi Hasan Bey Rumlu'ya göre, Div (Dev) Sultan Rumlu'nun Gürcistan'a üçüncü seferi 1518'de gerçekleşir: "Bu yıl, Gürcü (Kıpçak) hükümdar Kvarkvare dünyanın sığınağına geldi. İskender onu muhteşem kağan Div-Sultan Rumlu ile birlikte Gürcistan'a gönderdi ve Div Sultan Lori ve Surem (Zulem) kalelerini aldı" (Hasan Bey Rumlu, 2017: 438). Surem Kalesi, Kartli'nin batı kesiminde bulunuyordu (Kırzioğlu, 1993:528). 1518'de, Kızılbaşlar sadece Samsthe'de değil, aynı zamanda Kartli'de de operasyonlar gerçekleştirirler.

1520'de Osmanlılar Samsthe'yi geçerek Kartli'ye girerler. Bu sırada Kral Davit, Levan ve Guriya Mamia ile yaptığı savaşlarda yenilir (Brosset, I, 1849:24).

Div Sultan Rumlu liderliğindeki Kızılbaşların bir sonraki seferi 1521'de gerçekleşir. Bu sefer sonucunda Levan ve Gürcistan'ın diğer yöneticileri (Kvarkvare, David ve Manuchehr) Div-Sultan'a itaat ederler. Onunla birlikte Nahçıvan'da kışlayan Şah İsmail'e gelirler ve her yıl haraç ödemeye söz verirler (Efendiyev-Musalı, 2010:201-203).

1522 yılında Safevilerin Div Sultan (metinde Deval olarak geçmektedir) liderliğinde Gürcistan'a bir sefer daha yaptıklarını ve Kartli ile Samsthe'yi tahrip ettiklerini görüyoruz (Brosset, I, 1849:24). Bu seferde Atabek Kvarkvare'nin yardım etmesi üzerine, Safeviler Samsthe'yi de harap ederler. Tiflis dâhil bazı Kartli kalelerine, Kızılbaş garnizonları yerleşir. 1524'te Şah İsmail'in ölümü üzerine yerine oğlu Şah Tahmasp geçer. Bundan altı yıl sonra da Kanuni Sultan Süleyman Revan seferine çıkar. İmeret kralının Samsthe'ye girmesi ve Atabek Kvarkvare ile savaşıması sonucunda Atabek yenilir ve esir düşer, esareti sırasında hayata veda eder. Kral Samsthe'yi ele geçirir. Bunun üzerine Kvarkvare'nin oğlu Keyhüsrev İstanbul'a gider. Osmanlı ve Atabek 1541'de Kral Bagrat'la savaşır onu yenerler. Bunun üzerine de Keyhüsrev Samsthe'ye sahip olur. Bu sefer Lursab ve Bagrat kralları Atabek'e karşı birleşirler, ancak yenilirler. Samsthe yeniden Keyhüsrev'in hâkimiyetine girer. Bu olanlardan sonra Şah Tahmasb Karabağa girer, onu karşılayan Levan'ı bertaraf eder, sonra da Şirvan'ı ele geçirir. Tiflis üzerine yürüyerek bu şehri ele geçirir. Kızını Atabek'le evlendirerek Tiflis'ten ayrılır (Brosset, I, 1849:26).

Gürcü krallarının Samsthe atabekleri ile olan mücadeleleri 1546, 1552 yıllarında da tekrarlanır. 1552'de Osmanlılar Ardanuç'tan Arsian'a kadar olan bölgeyi ele geçirirler, hatta Ardahan'ı alırlar ama Samsthe'ye girmezler(Brosset, I, 1849:27)

1553'te Şah–Tahmasp'ın Kartli'ye girip birçok şehri ve kaleyi ele geçirmesi sırasında da yanında Atabek Keyhüsrev vardır (Brosset, I, 1849:27). 1562'de İmeret kralı Giorgi ve Atabek aralarında ittifak kurarlar; kral Atabek'e Atsqur İkon Sainte Vierge'yi verir (Brosset, 1849:29). 1564, 1570, 1571, 1572, 1573 ve 1574 yıllarında Samsthe bölgesi Safevilerin elinde mahvolur. Kıpçak Atabeklerinden bazıları bu yıllarda Safevilerle ilişki kurarken bazıları da Gürcü kralları ile evlilik yoluyla akrabalık kurarlar (Brosset, I, 1849: 30).

Kanuni döneminde Gürcülerin yaptığı saldırıların intikamını almak için Kanuni Sultan Süleyman'ın Erzurum Beylerbeyini bir miktar askerle Gürcistan'a gönderdiğini bunların Gürcülerin elinde bulunan Perakan, Günye, Benak, Bertak, Germek Samava Aha kalelerini aldıklarını Müneccimbaşı yazmıştır (Müneccimbaşı Ahmed Dede, (tarihsiz): 561). Bu bilgilerden Osmanlı'nın Sultan Selim'den sonra bu bölgedeki faaliyetlerini artırdığını görüyoruz. Bu adı geçen yerler o zamanki taksimata göre Kıpçakların hâkim olduğu Samsthe bölgesi içindeydi. Sultan Süleyman'ın 1549 yılı Haziran ayının altısında Halep'ten ayrılıp Anadolu'ya girdiğinde sağlığı bozulur ve Karadağ Yaylağına çıkar. Burada Gürcülerin yine azdıkları haberi kendisine ulaşınca üçüncü veziri Ahmet Paşa'yı Erzenirum (Erzurum), Dulkadir, Karaman askerleri ve bir miktar Yeniçeri ile Gürcistan'a gönderir. Ahmet Paşa Gürcülerin en sağlam kalelerinden biri olan Tortum Kalesini şiddetli bir kuşatmadan sonra ele geçirir. Buranın yanı sıra Nihac, Emirahur, Akçakale, Eşkesor, Kanlıd kaleleriyle birlikte başka Gürcü kalelerini de fetheder (A.g.e., 561). Şah Tahmasb zamanında Osmanlı'nın elinde olan kalelere Safevilerin saldırdıkları ancak Ahmet Paşa tarafından bu saldırılara cevap verildiği ve bundan sonra Şah Tahmasb'ın barış istemek zorunda kaldığı biliniyor(A.g.e.,568). Onun ölümüne kadar herhangi bir saldırı olayı gerçekleşmiyor. Ancak III. Murat zamanında Osmanlı-Safevi anlaşmazlığının çıkması üzerine 1 Ağustos 1578'de Lala Paşa Ahıska'ya gelir. Atabek Manuçer kaleyi ona kendisi teslim ederler. Sonra da Kartli, İmeret ve Caketi kralları da Lala Paşa'ya sahip oldukları toprakları ve malları verirler. Bazı yerleri yağmaladıktan sonra Lala Paşa krallara eski yerlerini ve mallarını geri verir. Suçlular cezalandırılır. Bunun üzerine Davit Han İstanbul'a gider. 1579'da ise Atabek Manuçehr Erzurum'a götürülür (Brosset, I, 1849:31). Böylece Ahıska ve çevresi Osmanlı'nın eline geçmiş olur.

Osmanlı Rusların Astarhan'ı ele geçirmesiyle bölgedeki ticaret yollarını tehdit altında görmüş, bundan dolayı bölgeye (Kafkaslara) ilgi duymuştur. Bu amaçla 1569'da Astarhan seferi yapmış ancak sonuç elde edememiştir. Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra Safevi Sarayındaki mücadelelerden istifade etmek isteyen Osmanlı 1578'de Azerbaycan ve Gürcistan topraklarına ordu sevk eder. On iki yıl süren savaş sonunda 1590'ta yapılan barışla Azerbaycan, Gürcistan, Şirvan ve Dağıstan toprakları başta olmak üzere Kafkasya'nın büyük kısmı Osmanlılara bırakılırken Safeviler Tebriz'in güneyine çekilmek zorunda kalırlar (Küpeli, 2015:97).

Gürcü tarihçileri XVI. yüzyılda kralla Samsthe Atabeği arasındaki anlaşmazlığın çok ileriye gittiğini Atabeğin kilise yönetimini bile Gürcü Katalikosluğundan ayırıp bağımsız hale getirmeyi planladığını böylece XVI. yüzyıl içinde Gürcistan'ın Kartli, Klarjeti, İmereti krallıkları ile Samsthe Atabeğliği olarak dört parçaya bölündüğünü yazmışlardır (Berdzenişvili, vd., 2000: 213).

Gürcistan Kıpçaklarının 1268'den sonraki hayatını Fahrettin Kırzioğlu'nun Kıpçak Atabekler Hükümeti olarak adlandırdığını zikretmiştik (Kırzioğlu,1992:148). Bu tarihten 1578'e kadar yani Osmanlının bölgeyi fethine kadar 310 yıllık süre içinde Kıpçakların kendi hükümetleri olduğunu yazar. Maalesef Gürcü kaynaklarında bununla ilgili bir bilgiye rastlanmaz. Onlar bir hükümetten ya da beylikten bahsetmezler. Hal böyle olunca Kıpçaklar sanki Osmanlı fethine kadar Gürcülerin hâkimiyetinde yaşamış bir topluluk gibi ortaya çıkar. Hâlbuki 1268'den sonra Gürcü-Kıpçak ilişkisi eskisi gibi hiçbir zaman olmamıştır. Türk Gürcü ilişkileri genellikle din mücadelesi şeklinde olmuştur (Tellioğlu, 3084). Kıpçaklar Gürcülerle birlikte Selçuklu, Harizmşah, Timurlu, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi gibi Müslüman topluluklara karşı özellikle Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi devrine kadar büyük bir mukavemet göstermişlerdir. Ancak adını zikrettiğimiz devletler zamanında bu mukavemetin azaldığı da görülmektedir. Zaten Osmanlı idaresine girdikten sonra yüz, yüz elli yıl gibi bir süre içinde tamamen Müslüman olmuşlardır.

Ahıska atabekleri 1268-1578 tarihleri arasında 310 yıl İlhanlı, Timurlu, Akkoyunlu ve Karakoyunlu, devletlerine bağlı olarak bölgenin yönetimini ellerinde tuttular. Bölgeye son gelen Safeviler de Kıpçaklarla iyi ilişkiler kurarak Kıpçakları yerlerinde bırakmış onları dağıtmamıştır. Osmanlıların bölgeyi fethine kadar Gürcistan'da hâkim olan topluluklara tabi olma politikası uygulamışlar ve bunda başarılı olmuşlardır.

10.SONUÇ

Don ve Kuban Kıpçaklarından oldukları sanılan Gürcistan Kıpçakları Selçuklular döneminden başlayarak Gürcü ordusunun güçlenmesine ve başarılarına büyük katkı sağlamıştır. Ancak derebeylerin rahatsızlığına sebep olmuştur. Çünkü Kıpçakların Gürcistan'a gelmeleriyle derebeylerin tahakkümü sona ermiştir. Kral IV. Davit'in Gürcistan'ın birliğini sağlamasında da Kıpçakların rolü büyüktür. 1177'de meydana gelen Orbelyan isyanında Kıpçaklar Giorgi'nin yanında yer alarak ona destek sağlamıştır. Gürcülerin Altınçağ dedikleri dönem Kıpçakların bölgeye gelmesinden sonra yaşanmıştır. Kıpçaklar Gürcistan'a gelmekle eski dinlerini tamamen terk edip Hristiyan kültür çevresine girmiştir. Hristiyan dünyasının da önemli bir üyesi olduklarını zamanın Papa'sına gönderdikleri elçilerden anlıyoruz. Özellikle Ahıska bölgesi dışında kalan Kıpçaklar Hristiyanlığın ve tabi oldukları milletlerin etkisiyle hem asimile olmuş hem isimlerinde değişiklik olmuştur. Buna karşılık Ahıska ve çevresinde yaşayan Kıpçaklar Osmanlı hâkimiyetine kadar Hristiyan olmalarına rağmen Osmanlı döneminde hızla Müslümanlaşma sürecine girmiştir. 1268 yılından itibaren başta Harizmşahlar olmak üzere Moğollar, Timurlular, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safeviler döneminde Gürcülerle ilişkileri çok iyi olmamış adeta bağımsız bir beylik durumunda olmuşlardır. Gürcistan'ın Borcomi bölgesinden İspir'e kadar uzanan bölgede ve Çoruk boylarında yaşayan Kıpçaklar günümüzde de hemen hemen aynı yerlerde yaşamaktadırlar. Kıpçaklar 1268'den sonra önce Hârizmşahlar, Moğollar, sonra Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular daha sonra da Safevilerin Gürcistan topraklarını işgal etmesiyle bu devletlerin hâkimiyetini kabul etmişler, onlara vergi vererek kendi varlıklarını devam ettirmişlerdir. İşte bu dönemlerde yani Harizmşah, Moğol, Timur, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safeviler hâkimiyetinde onlar Gürcülerden ayrı bir hükümet tesis ettiler. Fahrettin Kırzioğlu'nun Kıpçak Atabekler Hükümeti olarak adlandırdığı bu hükümet veya beylikten Gürcü kaynakları zikretmezler. Hatta bunlar üzerine yapılan çalışmalarda Kıpçakları Gürcüleştirmiş ve ihanet eden hain bir topluluk olarak görmektedirler. Ancak o dönemde gelişen olaylardan anlaşıldığına göre Kıpçakların 1268 yılından 1578 yılına kadar yani üçyüz on yıllık bir dönemde beylik veya hükümet olarak yaşadıkları yukarıda geçen topluluk ve milletlerle olan ilişkilerden görülmektedir. Gürcistan Krallığı'nın bir parçası olan Samsthe de İlhanlı hükümdarı Abaka Han tarafından 1268'de Kıpçak Türk'ü olan Samsthe valisi Sargis'e iktâ olarak verilerek bu beyliğin veya hükümetin temelleri atılmıştır. I. Sargis, Atabey unvanını almış ve başkenti Ahıska (Akhalsikhe) olan topraklar bu tarihten itibaren Sa-Atabago (Atabek Yurdu) olarak anılmaya başlanmıştır. Özellikle Safeviler döneminde Kıpçakların diğer topluluklarla ilişkilerine bakarsak adeta Osmanlı ile Safeviler arasında mekik dokudukları görülüyor. Zamanın bu iki gücünün de Kıpçaklara karşı büyük ilgi duydukları yukarıda kronolojik olarak verdiğimiz olaylardan anlaşılmaktadır. Ancak Kıpçak-Gürcü yakınlaşmasının hiç olmadığı da söylenemez. Nitekim kardeşler arasındaki iktidar mücadelelerinde Gürcü krallarına yaklaşan Kıpçaklar da olmuştur. Özellikle Safevilerin son dönemlerinde Kıpçak-Gürcü ittifakını çok az görüyoruz. Bu onların Gürcülerden ayrı bir hükümet ya da beylik olarak yaşamak istediklerini açıkça gösteriyor. Safeviler hâkimiyetinin son zamanlarında Gürcülerle Kıpçaklar arasında yapılan siyasi evlilikler bile başlangıçtaki yani Kral IV. Davit zamanındaki birliği tesis edememiştir. Osmanlıya çabuk bağlanmalarının sebebini de onlardaki

büyük kavmiyet duygusuna bağlamak mümkündür. Moğollar ve Hârizmşahlarla ilgili bölümlerde gördüğümüz gibi onlar Hârizmşahlar ve Moğollar tarafından akrabalıkları öne sürülerek kolayca kandırılmışlardır. Bu aslında onlardaki kavmi bağlılığın ve akrabalığın ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.

Bütün bunlardan onlarda yüksek bir bağımsızlık isteği olduğunu görüyoruz. Tarihî kaynaklarda adı açıkça yer almasa da Ahıska ve çevresinde bir hükümetleri veya beylikleri olduğu da açıktır.

Yukarıda sözü edilen olaylardan da açıkça görüldüğü gibi Kıpçaklar sanıldığı gibi ne Gürcüleşmiş bir topluluk ne de tamamen Gürcü hâkimiyetini kabul etmiş bir etnik gruptur. Sadece dinden dolayı bazı Kıpçak atabeklerinin Gürcülere yakın olduğu görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Ahincanov, S. (2009). *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, Çev. Kürşad Yıldırım, İstanbul.
- Ala ad-din Ata Melik Cuveyni, (1996). *Tarih-i Cihangüşa*, Çev. M. Öztürk, Ankara.
- Alekseyuk, M. İ. (1973). Polovetskiye poseleniya na Brestçine.//Etnogenez belarusov. Moskva.
- Alp, İ. (2012). Pomak Türkleri (Kumanlar-Kıpçaklar), İkinci Baskı, Trakya Üniversitesi, Edirne: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Alasania, G. (2002). Gürcü Kıpçakları, Türkler 2, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul.
- Alyılmaz, C. (2016). "Gobustan'ın Gizemi ("Kıpçaklar"a Giden Yol) Ankara.
- Ançabadze, Z.V. (1960). Kıpçaki Severnogo Kavkasa po dannim gruzinskih letopisey XI-XIV vv.//Proishojdeniye balkartsev i karaçaevtsev. Materialı nauçnoy sessii po problemam proishojdeniye balkarskogo i karaçayevskogo narodov. Nalçik.
- Ateş, E. (2015). XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya'da Kıpçaklar, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi.
- Ayan, E. (2009). Selçuklu-Kıpçak İlişkileri, SAÜ Fen Edebiyat Dergisi (II)
- Aynakulova, Gülnisa (2009). Ermeni Kıpçaklar mı, Gregoryen Kıpçaklar mı?. Millî Folklor Üç Aylık Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi. C. 11. S. 84. Kış.
- Bala, M. (1997) "Gürcistan", İA, c. IV, Eskişehir.
- Baskakov, N.A. (1984). Imena polovtsev i nazvaniya polovetskih plemyon v russkih letopisah//Tyurkskaya onomastika. Alma-Ata.
- Berdzenişvili, N. Canaşıa, (Cavahişvili, İ). (2000). *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, (Çev. Hayri Hayrioğlu), Sorun Yayınları, İstanbul.
- Bernştam, A.N. (1947). Drevneyşiy tyurkskiye elementı v etnogeneze SredneyAzii//SE, No:6-7.
- Biçurin, N.Y. (1851/1998) Sobraniye svedeniy o narodah obitavşich v sredney Azii v drevne vremena, T.I-III, Saint-Petersbourg, Almatı.(Almatı'da 1998 yılında 1851 baskısı tıpkıbasım yapılmıştır).
- Brosset, M. F. (1849). Histoire de la Géorgie, depuis de l'antiquité jusqu'au XIX siècle, I, S-Petersborg.
- Brosset, M. F. (1856). Histoire de la Géorgie, depuis de l'antiquité jusqu'au XIX siècle, II, S-Petersborg.
- Brosset, M. F. (1841). Materiaux pour servir à l'histoire de la Géorgie, depuis l'an 1221 jusqu'en 1755, St.-Pétersbourg.
- Brosset, M. F. (1851). Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J.-C., St.-Petersbourg,
- Brosset, M.F. (2003). Gürcistan Tarihi –Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar-(Çev: Hrant Andreasyan, Haz: Erdoğan Mercil), TTK Yayınları,Ankara.
- Butanayev, V. Y. (1990). Etničeskaya istoriya hakasov XVII - XIX vv., Moskva.
- Celâl-zade Mustafa, (1990), Selim-Nâme, (Çev: Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Çoban, E. (2014). Ortaçağ'da Kumanlar ve Macarlar, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Coğ, M. Ortaçağ'da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 2015; (19).
- Efendiyev, O.A. (1981). Azerbaycanskoye gosudarstvo Sefevidov v XVI veke. Baku.
- Durmuş, İ. (2008). İskitler (Sakalar), Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Efendiyev, O., Musalı, N. (2010). Vzaimootnoşeniya Azerbaycanskogo gosudarstva Sefevidov s gruzinskimi knyajestvami v pervoy çetverti XVI veka. Aktualniye problemı istorii Kavkaza (Materialı mejdunarodnoy konferentsii, posvyaşçennoy 100-letiyu so dnya rojdeniya professora R.M. Magomedova). Mahaçkala: İzdatelstvo DGU.
- El-Bundarı, (1943). Zubdeu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra, çev. K. Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, İstanbul.
- Evstigneyev, Yu. A. (2009). Vengerskiye polovtsi // Lavrovskiy çteniye. St. Peterburg.

- Galstyan, (2005). "Sebastatsi Vakayinamesinden Bir Bölüm" "Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, Çev. İlyas Kamalov, İstanbul.
- Genceli Kiragos, (1928). "Ermeni Müelliflerine Nazaran Moğollar", E. Daulaurie, Türkiyat Mecmuası, C.II.
- Gippert, J. (2015). The "Bun-Turks" in Ancient Georgia, Studies on Iran and The Caucasus, Boston,
- Gökbel, A. (2000). Kıpçak Türkleri, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Gömeç, S. (2013). Türk Tarihinde Kıpçaklar, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 53, 1.
- Guboglo, M.N. (2018). Gagauzların Etnik Aidiyeti, (Çev: Bülent Hünerli), TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi 2018, Yıl:6, Sayı:12.
- Guseynov, R.A. (1980). Oguzi, kıpçaki i Azerbaycan XI-XII vv. (K voprusu ob etniçeskih protsessah v Azerbaycane v XI-XII vv). –V Kn.: Problemi sovremennoy tyurkologii. Alma-Ata.
- Hasan Bey Rumlu, (2017). Ahsenüt-tevarik (Tarihlerin En Güzeli), Uzanlar, Kastamonu.
- İbn al-Athir, (1849). Fragments de Géographies et d'historiens arabes et persans inédits, relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie méridionale; traduits et accompagnés de notes critique par M. Defremery, second articles de notes suite des extraits, Journal Asiatique, Novembre-Décembre.
- İbnu'l Esir, (1987). el-Kâmil fi't-Târîh, çev. A. Özyayın, A. Ağırakça, İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi, 12 cild, İstanbul.
- İpatyevskaya Letopis, (1926-1928) Polnoye sobraniye Russkix letopisey. T.I, Leningrad İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- İstoriya başkirskih rodov. Uran. (2015). T.VII/S.İ. Hamidullin, Yu.M. Yusupov, R.R. Asılgujin, R.R. Şayheev, İ.R. Saitbattalov, F.F. Gaysina, R.M. Riskulov, A.Y. Gumerova, G.Yu. Galeeva, G.D. Sultanova.-Ufa:GUP RB Ufimskiy poligrafkombinat.
- İstoriya Gruzi, s drevneyşih vremen do 60-godov 19 veka, I. (1962). (Heyet: N.A. Berdzenişvili (Başredaktör), V.D. Dondua, G.A. Melikişvili).
- Jidanko, T. A. (1950). Oçerki istoričeskoy etnografii karakalpakov, Moskva-Leningrad.
- Karataev, O. (2003). Kırgız etnonimder sözdüğü, KTMU Yayınları, Bişkek.
- Kartlis Tskhovreba, (2014). A History of Georgia, Edit. Roin Met'reveli and Stephen Jones, Tbilisi.
- Kereytov, R.H. (2009). Nogaytsi, Osobennosti etniçeskoy istorii i bitovoy kulturi, Stavropol.
- Kıldıroğlu, M. (2013). Kırgızlar ve Kıpçaklar, TTK Yayınları, Ankara.
- Kıldıroğlu, M.(2018). Kişi, Boy, Oymak ve Kabile Adlarına Göre Ahıska ve Çevresinde Kıpçaklar, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi Volume: 40, Winter.
- Kılıç, O. (2019). From the relationship of Georgia with the Empire of Trebizond (The second half of the XIII. Century), Ortaçağda Türk-Gürcü İlişkileri, Editörler: Prof. Dr. İbrahim Tellioglu-Prof. Dr. Roin Kavrelişvili, Gori.
- Kırzioğlu, M. F. (1953). Kars Tarihi i, İstanbul.
- Kırzioğlu, M.F.(1963). Şerehnâme ile Dede-Korkut Oğuznâmelerine göre: Kürtlerin Kökü Oğuzların Bogduz ile Becen Boylarından, TKAE Türk Kültürü Dergisi, Sayı:6, Nisan.
- Kırzioğlu, M.F.(1984). Dağıstan, Aras-Dicle-Altay ve Türkistan Türk Boylarından Kürtler, TKAE Yayınları Ankara.
- Kırzioğlu, M.F. (2008), Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükümeti-I (1268-1578), Yıl:4, Sayı:10, Ankara.
- Kırzioğlu, M.F. (1992). Fahrettin, Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar, TTK Yay., Ankara.
- Kırzioğlu, M. F. (1993), Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451- 1590), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Klyashorny, S.G. (1986). Kıpçaki v runiçeskih pamyatnikah//Turcologia, Leningrad.
- Klyashorny, S.G. (1994). Drevne tyurkskie plemennie soyuzi i gosudarstva Velikiy Stepı, Sank-Peterburg.
- Koç. A. (2016). "Bun-Türkler", BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi, sayı: 24,Eylül, Prizren-KOSOVA.
- Konukçu, E. (2007). Hindistan'daki Türk Devletlerinin Kuruluş ve Yıkılışları, Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri, 5-6 Kasım 2007.

- Köprülü, F. (1943). "Türk Etnolojisine Ait Notlar: Uran Kabilesi" (TTK Belleten, VII, nr. 26, Nisan.
- Kumekov, B.E. (2008). Kazahı i vengrı: obşçıye istoričeskiye korni // Ulu Dalanın Birtuaruları: (Altı Alaştın Ardaktısı, körnekti türkitanuşı, madeniyet kayratkeri, Macarstan galımı Mandoki Konır İştvağa arnaladı).1944-1992. Almatı:OGK, 2.
- Kuzeev, R.G. (1960). Başkirskiye şecere, Ufa.
- Küpeli, Ö. (2015). Transkafkasya'da Güç ve Rekabet: 97 XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Mücadelesi, Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi Sayı: I / 1 – Temmuz.
- Lavrentskaya Letopis, (1997), (Polnoye sobraniye russkih letopisey), T.I. Moskva.
- Mar, N.Y. (1901). İppolit. Tolkovaniye Pesni Pesney. SPb.
- Mamistvalishvili, E. (2019). From the relationship of Georgia with the Empire of Trebizond (The second half of the XIII. Century), Ortaçağda Türk-Gürcü İlişkileri, Editörler: Prof. Dr. İbrahim Tellioglu-Prof. Dr. Roin Kavrelışvili, Gori.
- Margarian, H. (1997). Autour des Hypotheses de l'Origine Kurde de la Maison Princiäre Arménienne des Zakarides, Iran & the Caucasus, Vol. 1.
- Minorsky, V. (1987). "Tiflis", İA, XII/1,
- Moğolların Gizli Tarihi I, (1986). Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan-Ch'ao Pi-Shi) / Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara.
- Mroveli, L. (1979) Jizn Kartliykih Tsarey, Nauka, Moskova.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede, (tarihsiz), Müneccimbaşı Tarihi (Sahâifü'l-ahbâr) (Çev: İsmail Erünsal), Cilt:2, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul
- Müverrih Vardan, (1937). "Türk Fütuhâtı Tarihi" (nşr. H. D. Andreasyan), Tarih Semineri Dergisi, I-II.
- Öztuna, Y. (1996), Devletler ve Hanedanlar: Türkiye (1074-1990), c. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Paydaş, K. (2006). Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerinin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler, Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt:21, Sayı:2.
- Potapov L. P. (1969). Etničeskiy sostav i proishojdenie altaytsev,istoriko-etnografičeskiy oçerk, Leningrad.
- Ramstedt G.İ. (1913/1918). "Zwei Uigurische Runeninschriften in der NordMongolei", Journalde la Societe Finno-Ougrienne, Vol. 30, Helsinki.
- Rasony, L. (1939). Tuna Havzasında Kumanlar, Belleten, Cilt:III, Sayı:11/12, Ankara.
- Raşid ad-Din, (1952). Sbornik letopisey. M.;L., T. I.
- Sardelić M. (2015), Kumani-Kipćaci između Azije i Europe u razvijenoj kasnoj srednjem vijeku, Migracijske i etničke teme, 31, 2:247-274
- Sima Tsyau, (2002). Istoričeskie zapiski (ŞiTszei), T.VIII, Perevod s kitayskogoR.V. Viyatkina i A.M. Karapetyan stvavstup. ct. R.V.Viyatkina.- Moskva. Vost. lit.
- Subaşı Ö. (2013). XI. Yüzyılda Tao-Klarjeti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/5 Spring.
- Şaniyazov, K.Ş. (1975). K etničeskoy istorii Uzbekskego naroda, (istoriko-etnografičeskoye isledovaniye na materialah kıpçakskego komponenta).Taşkent.
- Şimşirgil, A. (2017), Otağ II:Emir Timur, Timaş Yayınları, İstanbul
- Takayşvili, E. S. (1900). İstočniki gruzinskih letopisey- Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza, Vıp.28.
- Taneri, A. (1993). Celâleddin Harizmşah, DİA, VIII.
- Tellioglu, İ. (2018). Kıpçak-Gürcü İlişkileri, Ortaçağda Türk-Gürcü İlişkileri, Ed. İ. Tellioglu, R. Karaveşvili, Gori, Gürcistan.
- Tellioglu, İ. (2009). "Orta Çağ'da Türk-Gürcü münasebetlerini şekillendiren faktörler", 38. İcanas Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007 Ankara), Doğubilim Çalışmaları, Bildiriler, VI, Ankara.

- Toksoy, A. (2007). Celâleddin Harzemşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri, Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt-Sayı: 9-1.
- Toksoy, A. (2008). Dede Korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature 35 Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, s. 120 and History of Turkish or Turkic Volume 3/1 Winter.
- Turan, O. (2003). Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul 2003.
- Türkay, C. (2001). Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler, İstanbul.
- Uşnitskiy, V.V. (2001). Kıpçakskiy komponent v etnogeneze saha//Vremya v etnologii i etnologiya vremeni: Materialı IV Kongressa etnografov i antropologov Rossii.-Nalçik.
- Uygur, S. (2017). 1595 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa'da Geçen Türkçe Kökenli Kişi Adları Üzerine, VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches, Yıl/Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı/ Special Issue on Caucasia ISSN: 2149-9535,
- Yiğit, İ. (1994). Memlûkler Maddesi, T.D.V.İ.A., C. 29, İstanbul.
- Yücel Uydu, M.(2002). Kıpçak Maddesi, DİA, Cilt:25, İstanbul, 2002.
- Yücel Uydu, M. (2007). İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler, TTK Yayınları, Ankara.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).